

## פתח דברי

ב"ה

כמה צדקו דברי קדמונינו ז"ל באמרם שאפילו גורל הספרים תלוי במזל. הנה ספרי הנגיד ז"ל, חברי איש גדול בעניקים, הן בחכמה הן במעשה, הן בשירה הן בתלמוד, נאבדו מתוך הקהל ועפר הדורות יכסמו. לכן נמלאתי שמחה כששמעתי שנמצא כתב יד שבו נתקיימו ונשארו שירי הנגיד כמעט בשלמותם, ומהם רבים אשר נחשבו כנאבדים מן העולם. חבת הספרים ויקרת גדולי הראשונים בערו בקרבי מילדותי, ומאז שקדתי להשיג ספרים וכתבי יד ולהציל אותם ממצול הנשיה. ועתה שזכיתי לרכוש כתב יד זה (ס' תקפ"ט, ע' ספרי אהל דוד, אוקספורד, תרצ"ב, עמ' תנ"א—ת"ס), אמרתי אל לבי שאין נכון למנוע הטוב מבעלי התורה והספרות ואחליט לפרסמו. אולם רבות הסבות אשר הרחיקוני מלהוציא את מחשבתי לפועל. ראשונה, מפני שהייתי טרוד במלאכת רשימת ספרי שיצאה לאור בס"ד בשם "אהל דוד" הנ"ל, ושנית, מפני קושי הקריאה של הכתב יד, כמו שאבאר בהקדמה בפרק ח'. גם היה בדעתי ליתן ביאור מספיק עם מראה מקומות מן המקרא ומן התלמוד לפרטי השירים, והתחלתי להתעסק במלאכה זו, אבל מפני שעבודה כזאת היתה עלולה לאחר את הדפסת השירים ומן רב, גמרתי להסתפק במועט וליתן את השירים כמות שהם, מלה במלה, ואות באות, בלי תוספת ובלי גרעון.

אין ספק שמעתיק הכתב יד, ר' תם נ' יחיאל, היה סופר מהיר וזהיר, נאמן במלאכתו וראוי לסמוך עליו. ההוצאה, על כן, מראה באספקלריא המאירה את הכתב יד עצמו, ומי שיש לאל ידו להשתמש בקטעי הגניזה ולהשוותם עם ההוצאה הזאת ימצא מקום להתגדר בו, ותחי מלאכתו לברכה. ערכו של הכתב יד גדול מאד, הן מפני זריזותו וזהירותו של המעתיק, הן מפני שלימות החומר שנשאר בו. השירים אינם מסומנים במספר בכתב יד, כי המספרים מעשה ידי הם, וכמו כן מספר הבתים בשירים המכילים ה' בתים ומעלה. את הביאורים והפירושים של המעתיק הנמצאים על הגליון בכתב יד הדפסתי בשולי הדף, והוספתי עליהם את המקור בין חצאי לבנת, כזה ( ). ועוד יש להעיר כאן כי תרגומי מערבית את הקדמת אליסף בן הנגיד לספר בן משל, ואת דבריו אשר בראש אותו הספר שבהם הוא מראה לנו דרך הבנת סדר הבתים. חוץ מזה הוצרכתי להוסיף באיזה מקומות הערות וביאורים משלי.

בהקדמה אדבר בפרק ראשון על תולדות ר' שמואל הנגיד, ובו אקבץ חומר חדש מהדיואן בנוגע לזמנו ולחיייו של המשורר. השירים מספיקים לנו פרטים חדשים אודות מעשה תקפו וגבורתו וזמן מיתתו. בפרק השני אדבר אודות משפחתו של הנגיד, אולם אצמצם את אמרי ואסתפק בחומר ששאבתי מתוך הדיואן עצמו. בפרק השלישי אמנה את בני דורו של הנגיד ברשימה של כ"ב אנשים, מהם ידועים לנו, ומהם שלא בא זכרם עד היום; מהם ראשי ישיבות וגאוני ישראל, ומהם ראשי גליות ומנהיגי הדור; מהם תלמידי חכמים

ומהם משוררים. בפרק הרביעי אמרתי לברר בקצרה את יחסו של הנגיד אל שאר בני דורו, בפרט להמדקדק הגדול ר' יונה ן' גנאח והמשורר המפואר ר' שלמה ן' גבירול. בפרק החמישי אתן רשימה משאר חבורי הנגיד, הן במקרא הן בתלמוד, הן בחכמת הדקדוק הן בחכמת הדת. ברשימה הזאת אתן גם כן מקום לשמות המחברים שהשתמשו בספר הלכאחא גבראתא קודם שנאבד מקהל הלומדים או שהוכירו מאמרים ממנו, וגם אדבר בקצרה אודות שאר חבורי הנגיד בהלכה. בפרק הששי ימצא הקורא חומר אודות הדיואן ויחסו לשאר כתבי יד שבו נמצאים שרידי שירי הנגיד. בפרק שאחריו, פרק שביעי, אדבר אודות ר' תם בן גדליה ן' יחייא, מעתיק הכתב יד. בפרק השמיני אתאר את אופי הכתב יד. הפרק התשיעי יכיל רשימה ביבליוגרפית של חוקרים ומאמרים שנוגעים לחיי הנגיד ולספריו, מלבד אותם שזכרו בפרקים שלפניו. ועוד תמצא רשימה ביבליוגרפית בראש מפתח השירים, שמכילה את שמות המחברים ומאמריהם אשר בהם נשנו או נשלשו שירי הנגיד, וכל מחבר או מאמר רמזו אליו באות מיוחדת לו. בחתימת דברי אישי באישיותו של הנגיד ז"ל.

## הקדמה

### א

#### תולדות ר' שמואל הנגיד ז"ל

ר' שמואל בן יוסף הלוי נולד בקרטבא בשנת ד' אלפים תשנ"ג (993). כן הוא לדעת גראטץ (העתקת שאל פינחס ראבינאוויץ, חלק ד', עמ' כ' וחלאה) ולפי רוב החוקרים. החומר החדש שנמצא בידי בספר זה מעיד על דיוק התאריך הנ"ל. כי בכתובת שיר ק"מ של בן תהלים (מכאן ואילך ב"ת) ר' יהוסף בן הנגיד אומר: "ומצאהו יוקיריהו האל חלישות הכח והגוף מדרך הזקנה במלחמה אשר היתה בקיץ של שנת תת"ד" (1054). השיר עצמו נמצא בבן קהלת (מכאן ואילך ב"ק), סי' קל"ח, ובו הנגיד מגיד לנו שבשנה הזאת היה בן ס"א שנה, ואלה הם דבריו: "היש אחרי אחת וששים עברתימו בנפשי מקום חפץ כשערה בשרותי?".

זמן מותו איננו ידוע לנו בברור, אף על פי שהראב"ד כותב שהנגיד נפטר לבית עולמו כשהיה בן ס"ב או ס"ג שנה. השירים מעידים כי בחדש אייר של שנת דתת"ו (1056) היה עוד בחיים, כי בשנה הזאת נדב לבו לחבר את הספר הלכאתא גבראתא (ב"ת, סי' ק"ז), ובודאי יש לשער כי הבור ספר כזה האריך איזה שנים, כאשר נראה לקמן כשנדבר אודותיו. ועוד מופת מוכיח נמצא בהקדמת בנו אליסף לספר בן משלי (מכאן ואילך ב"מ), כי בה הוא אומר שבזמן ההוא אשר בו היה בן שש שנים ומחצה, צוהו הנגיד להעתיק את ספרו בן משלי (עמ' ק"ז). ומכיון שאליסף נולד, כאמור שם, בכ"ג מרחשון שנת דתת"י (1049), ממילא הנגיד היה בחיים בשנת דתת"ו (1056), לכל הפחות קודם הפסח. אולם יש לנו ראיה שלישית על אריכות ימיו של הנגיד, והיא שבסוף ספר בן קהלת בחתימת הדיואן (שיר סי' תי"ב) מזכיר הפייטן כי זה בערך אלף שנה עברו מיום שנחרב בית המקדש, באמרו: "זה כאלף לך אחוה יגוני ובבכי (בגליון: ובבכיה) וצום הלא תענני". מכל זה יש לשער כי הגיע לשיבה, ובגוף הספר נשארו לנו כמה דברים המחזיקים סעד וסיוע להשערה זו ומהפכים השמא לודאי. שהנגיד חי כשבעים שנה נרמז בב"ק, שיר סי' שפ"ט, אשר בו הוא אומר: "תשחק בי בילדותך למען ראייתני אחי זוקן ושיבה, אני זקן וראיתי חרשים לנער יעשו מטה ותיבה". בלי ספק, מי שלא הגיע לחרשים, שהם ימי הזקנה, ולשבעים, שהם ימי השיבה, לא יאמר על עצמו שהוא זקן ושב, ולא יתפאר (או יתאונן) "ראייתני אחי זוקן ושיבה", כלומר בן ששים וכן שבעים. מלבד זה יש הוכחה ברורה שאין סברת הראב"ד מבוססת שאמר: "ונפטר ר' שמואל הנגיד בשנת ד"א תתמ"ו" (1055, עי' ספר הקבלה בסדר החכמים, הוצאת נייבויער, חלק א', עמ' ע"ד). כי בשיר סי' כ"ט מב"ק מצפה המשוור לימי שיבה באמרו: "אצפה ימי שיבה לקיצי אשר קרב וארוץ אלי צדק ואל הין

ואל שוע, כאיש בא אלי מנחה תקועה אשר בינות אהלים יבקש לו מנחה ומרגוע". מזה נראה שבשערך הנגיד הטורים הללו היה קרוב לשנת השבעים לימי חייו, כי על כן אומר שהוא מצפה לימי שיבה ומגיע לקצו ולמנוחתו. ונוסף על זאת שבשירים אחרים שכתב בעודו בן ששים או בן חמישים אינו מזכיר את ימי השיבה. למשל, בב"ק, סי' קס"ד, רומז על שני חייו. השיר הזה שהוא מסוגל ומעניין כשהוא לעצמו, מראה לנו את הנכלים והדאגות שסבבו את הנגיד ומרדו את שנתו מעניו בחשכת לילה. אנחנו רואים שהוא בוכה על ערשו "בליל לא טעמו עיני שנתי" ושואל אותו השואל: "עלי מה זה במר תבכה?" והנגיד משיב: "למען כי שנת ששים שנת, שנת ששים משונה משנותי בעקשותה מסירה עקשותי, ומששים ומעלה לא יהי עוד שחוק על פי ורנה על שפתי". לפי החשבון שלנו נוכל לברר כי השיר נכתב בשנת דתתי"ג (1053). יש לנו עוד שיר בב"ק, סי' רי"ד, שבו שואל הנגיד את ידידיו: "הבמוני תפתו בילודים?" השיר הזה נכתב כשהגיע לשנת ס"ה או ס"ד לשני חייו, זאת אומרת לשנת דתתי"ח (1057-1058)—דהיינו, חמש או שש שנים לפני שנת השבעים, כפיאמר הפסוק: ימי שנותינו בהם שבעים שנה. וזה יוצא לנו ממה שאומר: "ואיכה תנחמוני וביני ובין קצי חמשה פשעים או כששה צעדים, חמישים אשר עברו וווים עלי ראשי לבנים, עלי קרבת תמותה מעידים?". בלי ספק שהרמז פה לזוי חצר המשכן שהיו כסף ושהיה מספרם ששים. מן השורות הללו אנו לומדים כי לחנם ירצו הידירים לפתותו ולשוא יזכירו אהבת דודים. איזה נחמה יכולה להשיב נפש איש אשר הגיע כבר לשנת ס"ה או ס"ד, בעוד סימני הזקנה קפצו עליו ושערו הפך לבן? ודומה לזה מה שאומר על עצמו בב"ק, סי' שס"ב: "שחורי שערי לבנו וכפף זמן קומה אשר היתה כווים, כפה כפוף ועות הזמן את שתי רגלי כרגלים לתוים". בודאי נכתב השיר הזה בעת זקנתו, שלא בלבד שהיו שערות ראשו וזקנו לבנים, כי גם קומתו היתה כפופה ורגליו נחלשו ויתעקמו כרגלי הקן, אחרי אשר היה גופו זקוף כאות הוא". כי בהיות הנגיד בתקופה שבין החמישים והששים לשני חייו היה עודנו יוצא למלחמה ומנהיג בין המערכות, וזה אי אפשר כי אם לאיש בתכלית הבריאות והכח, והשערותו בנדון הבית הזה אינה סותרת למה שמתאונן הנגיד בעודו בן חמישים, כנראה מן תאריך הכתובת, שנת תת"ח, באמרו: "נראו לבנות בראשי עצמו כמו חול וגדלו" (ב"ת, סי' ק"ו, בית ג'). כי מהבית עצמו נראה ששערותיו בעת ההיא רבו וארכו, ובבית ח' הוא מתעורר ופוקד על חייו לאמר: "שובו לאחור והוציאו ציץ נעורים וגמלו!" לא כן בב"ק, סי' שס"ב. שם הוא יתאונן על מצב בריאותו בכלל, ולא יעיו לקוות לתשובת עלומיו.

מכל זה עולה לנו חזוק להגבלת שנות הנגיד בהחלט, וברור לנו שחי לכל הפחות עד שנת דתתי"ח (1057-1058). זה מתנגד להתאריך שמוצא בספר הקבלה לראב"ד, ונמצא גם בספר קצור זכר צדיק, לרב יוסף בן צדיק, שאמר: "נפטר רב שמואל הלוי הנגיד תלמיד הר' חנוך דקורטובה שנת ד' אלפים תתט"ו (1055) וזכה לד' כתרים כתר כהנה כתר לוייה וכתר שם טוב ומעשים

טובים על ארבעתם" (סדר החכמים, חלק א', עמ' צ"ב-צ"ג). וכן ר' מנחם מאירי, מחבר ספר בית הבחירה, רושם תאריך זה באמרו: "וכן היה באחרית ימיו הנגיד ר' שמואל הלוי היה מקרטבא וברה מצד גזירות למאליקא ומצד הפלגת מליצותיו נתגלגל הדבר ונעשה קרוב למלכות בגארנאטא וגם חיבר ספר בכל התלמוד קראו הל' גיבראטא והוא ראוי לסמוך עליו ברוב דבריו ועלה ענן כבודו בשנת ד' אלפים ותתט"ו" (1055, שם, חלק ב', עמ' רכ"ה). ובכ"י שלי סי' אמ"ן, עמ' ס"ה והלאה (עי' ספרי אהל דוד, עמ' אס"ה-אס"ח) נמצא התאריך: "ונפטר בשנת דתתס"ו". זה בודאי טעות מוחלטת, כי לפי החשבון הזה חי הנגיד ק"ג שנה, והבדל גדול כזה בין כותבי העתים לא יתכן. על כן צריך להגיה את הכ"י לתאריך דתתט"ו או לתאריך דתתכ"ו, והתאריך האחרון מתאים עם בעל דברי הימים הערבי אבן חיאן, שהיה בן דורו של הנגיד, ובלו ספק היו לו ידיעות מפורטות, שכותב שהנגיד מת בשנת דתתכ"ו (1066). ולפי מה שאמרנו לעיל, יש הוכחה לחשבון זה, אולם סופר הכ"י בודאי נתחלף לו חשבון היצירה עם זמן השטרות מפני איזה סיבה שנודמנה לו, ובמקום אשס"ו לשטרות שהיה ראוי להכתב, כתב דתתס"ו ליצירה, ומוה נולדה טעותו. על כל פנים, החשבון אשס"ו לשטרות עולה בקנה אחד עם החשבון דתתט"ו ליצירה, ושניהם מאשרים ומקיימים את הידיעה של כותבי העתים שלנו. אבל מטעמים שסדרנו לעיל בפרטות צריכים אנו לצדד כאן עם הכותב הערבי שהוא מאחר את זמן מותו של הנגיד עד שנת דתתכ"ו (1066). ואין להוכיח מאומה כנגד הסברה הזאת משתיקת הנגיד אחרי שנת דתת"ו (1056), שהוא הזמן האחרון המוגבל בכתובות על השירים, מפני ארבעה טעמים: ראשונה, כבר זקן והחליש. שנית, היה טרוד בחבורו הגדול בהלכת. שלישית, אפשר שפנה ממלאכת השירה. רביעית, יש לשער כי המסדר יהוסף בן הנגיד, אסף וקבץ כל מה שמצא בשנה זו, ואת אומרת בשנת דתת"ו (1056), ומה שפייט ושר הנגיד אחרי כן לא נכלל בחבורו הנקרא בן תהלים.

בבחרותו למד הנגיד בעיר מולדתו אצל חכם העיר ר' חנוך בן ר' משה (סדר החכמים, חלק א', עמ' ע"א). ר' חנוך זה ור' משה אביו היו שנים מארבעה השבויים שנפדו על ידי יהודי קרטבא מהישמעאלים אשר שבום באניה בלב ים (שם, עמ' ס"ח). וייתשבו שני החכמים האלה בקרטבא, ושם הרביצו תורה ויסדו מרכז חדש במערב ללימוד התלמוד. אך רדיפת היהודים הכריחה את בני העיר לברוח ולמצוא מנוח ומרגוע במקום אחר. ובכן יהודי קרטבא, ובכללם הנגיד, נתפזרו בכל קצות ספרד, ור' שמואל בחר לו את העיר מאלקה למושב לו. יש לנו שלשה שירים ביחס אל יציאת הנגיד מקרטבא המפצים אור על נדודיו בברחו מן העיר (ב"ת, סי' י"ד, ט"ו, כ"א).

כשהתישב הנגיד במאלקה היה מפרנס את עצמו בדוחק בתור בסם, כאשר התעסק בעיר מולדתו. ומלבד ידיעתו במקרא ובתלמוד, היה בקי בחכמות חיצוניות ובלשן מופלג, ועל ידי זה הגיע לגדולה, כמו שהוא מעיד על עצמו בשירו אל ידידו ר' יוסף בן שמואל הדיין: "ופי דבר בצחות על לבב קדר וצדהו, ויון את

דברי על ענק מלכו רבדהו, ומדותי בחכמתי אשר הוא לא מדרהו, ולי הון רב והוד מלכות ושם צדק ענדהו" (ב"ת, סי' כ"ה, בתים ט'–י"ב). בסגנון המיוחד לו מתאר לנו את כח עמו שהשיג לו הון ועושר רב, באמרו: "עט אני חסדך אספר כי בכ מלאה ימיני, הון וכבוד ועל לשונך אלמה כל גביר לשוני" (ב"מ, סי' תתפ"ד). מעניין כי אבי המעתיקים, ר' יהודה בן שמואל ו' תבון, מוזכר בצוואתו שהניח לבנו ר' שמואל את החרוז הזה כדי להזהירו להשתפר בכתיבה הערבית, ואומר לו: "כבר ראית מה שספר הנגיד ז"ל מן הגדולה שהגיע אליה בעבורה" (אברהמס, צוואות גאוני ישראל, חלק א', פילאדלפיה, תרפ"ז, עמ' נ"ט). לא רק פעם אחת, אלא שתיים ושלוש פעמים מוזכר הנגיד בתרומיו את המעשה שקרה לו בקשר עם עטו, עט סופר מהיר. כן בספר בן משלי הוא אומר בזה הלשון: "עט אחזו כי בעט יקובץ הון ועט יעלה נמוכים, אל שררה ועט ידבר בכתב על לשון מלכים" (שיר תתפ"ג). ועוד הפעם משורר בספר בן משלי, סי' אקב"ג, באמרו: "תבונת איש במכתבו וכל שכלו בפי עטו, ויגע איש בעט אל מעלת מלך בשרביטו". החרוזים האלו מתאימים עם האגדה שהנגיד עלה לגדולה על ידי מהירותו בכתיבה הערבית. אמנם השתמשו היהודים במונח בלשון ערב, אולם היו כותבים באותיות עבריות, בעור שהנגיד היה בקי ואומן גם בכתיבה הערבית וגם בשפה הצחה, ועל ידי זה נתעלה על בני דורו, יהודים ובני נכר גם יחד, ונפתח לו פתח להיכלי המלך והשרים, ואין כאן המקום לחזור על הספור הידוע לכל (עי' סדר החכמים, חלק א', עמ' ע"א והלאה); ודברי גראץ, ראבינאוויץ, חלק ד', עמ' כ"א והלאה, וציון ג'). מהיום ההוא ומעלה קראוהו הערבים בשם אסמאעל אבן נאגרילה, והרכבי סוכר שצריך לקרוא אבן נגדלה (חדשים גם ישנים, עמ' י"א).

עליתי לגדולה היתה קודם שנת דתש"פ (1020), ודבר זה מבורר היטב על ידי הראב"ד שאמר: "והיה (כלומ' הנגיד) יושב בחנות והיה רוכל והיתה חנותו סמוכה לחצר אבן אלעריף סופר המלך חבוס בן מאכסן מלך פלשתים בגראנאטה והיתה שפחת הסופר מפיסת אותו והיה כותב ספרים (רהינו מכתבים) לאדוניה המושנה אבו אלקאסם ו' אלעריף והיה רואה ספריו ותמה מהחכמתו ולקץ ימים נשאל משנה זה בן אלעריף ממלכו חבוס לשוב לביתו למאלקה ושאל את אנשי ביתו מי היה כותב לכם הספרים הבאים אלי מכם אמרו לו יהודי אחד סמוך לחצרך מקהל קורטובא הוא היה כותב לנו. מיד צוה הסופר והריצו אליו ר' שמואל הלוי זה ואמר לו אין אתה ראוי לשבת בחנות אל תסור ממני ימין ושמואל וכן עשה ונעשה סופרו ויועצו" (סדר החכמים, חלק א', עמ' ע"א והלאה). בשנה זאת הוסר ר' שמואל "מהיות על הגבולים אשר היה נגיד ומוצוה אליהם וקרה מה שקרה ונהרגו חמיו ובן אחותו" (ב"ת, סי' ע'). לא ידענו על איזה פקודה התמנה אחר שהוסר ממשרתו זו, ואין לנו כל מושג מי היו חמיו ובן אחותו, אולם זאת ברור, כי בעת ההיא כבר עזב את קרטבא עיר מולדתו וקבע דירתו בעיר מאלקה, שהיתה בירת המלך הנ"ל.

חיי הנגיד לא עברו בנעימים, וגורלו נפל בין אויבים וצרים. כמעט בכל שנה

ושנה היה משורר על הנסים והנפלאות אשר נעשו לו. למשל, הכתובת הראשונה שזמנה ידוע היא משנת תשצ"ח (1038). מהשיר שלפנינו יש להכריע כי הנגיד היה בעת ההיא בסכנה גדולה. יהוסף המסדר את השירים רומז על מאורע אחד ואומר עליו שהוא ידוע ומפורסם, אך אין לנו כל שמץ מנהו חוץ ממה שנמצא בגוף השיר. לפי הנראה, שונאי הנגיד נועצו יחד להפילו ולהכריתו. בכתובת נזכרו וזהמיר ארון אלמחסה ואבן עבאס סופרו, אולם בשיר עצמו מדבר הנגיד באגג ומשנהו אבן עבאס. וזהמיר הוא בוראי הכלף וזהיר שמלך בתקופה ההיא באלמאריאה, כמו שכתב Dozy בספרו Spanish Islam, לונדון, 1913, עמ' 603. המשורר מגיד לנו את מפתל אויביו שהיתה באלול שנת תשצ"ח (1038) ומתאר את הנצחתו בזה הלשון: "ויום ששי בראש אלול בעיני כיום תשעה באב או העשרה, וסופו יום גאולה יום שמחות כיום שמחת עניים בקצירה, ויום חלק שלל צרי ויום גיל כיום לדת עקרה העצורה, ולפני בא שנת תשעים ותשע תשועה שולחה אלי ואורה, והמשנה אשר יעץ וחתך להרגני וגור הגורה, ואל עבר נהרות בא לרע לי ובו גולח בתער השכירה" (ב"ת, סי' י', בתים קי"ח-קכ"ג). ועוד שבחדש תשרי לשנת ת"ת (1039), כשיצא אסמעאל בן עבאד לקראת הנגיד בחילו (ב"ת, סי' כ"ז), צעק במר נפשו אל השמים: "ראה היום בצרתי שמע ושעה עתרת". כנראה שכבר בזמן הזה עמד הנגיד בראש חילות המלך והנהיג לקרב. ובשנה הבאה, שנת תת"א (1041), בקיץ, שוב מוצאים אנחנו אותו בשדה המערכה. וזה הדבר: ידיד ובעלי בריתו ואצל ומופק, והם שלשתם מראשי האנדלוס, הרימו יד במלך ויפשטו על ארגונה ויהרגו את שר העיר שם, ואחר כן השתלטו על שמתאן ועל רוב מבצריה. ויצא הנגיד עם המחנות לקראתם, ותהי כן יד ה' ונהרגו שרי הצבאות ואצל ומופק ורבים מחיליהם, אך ידיד נמלט לקרטבא. וירדפהו הנגיד ויצר על העיר וילכדה, ואת ידיד תפש חי וביאהו אסור אל המלך. בפרט מעניין לציין כאן שידיר זה אשר נלחם בו הנגיד היה שארו של המלך, כי זה מורה על נאמנות הנגיד וגודל השפעתו בחצר המלכות (ב"ת, סי' נ"ט וק"ד).

ראוי לשים עין פקוחה על דברי הנגיד שכתב לבנו מן המחנה שהיה בו בין החיים ובין המות, בקיץ של שנת תת"ב (1042), אז היו אבן אבי עמאר ומגהאד וחיליהם וצבאות הצרפתים צרים על מדינת לונקה (או לורקה), ומחנות הנגיד יצאו להלחם בהם וילינו הלילה ההוא כדי שישכימו בבקר אל לורקה (ב"ת, סי' ע"ו). וגם מצרה זו נחלץ הצדיק, כי כאשר נתכבר לאויב שמחנות הנגיד קרבו, לא התמהמהו חילו ויברחו מעל לורקה, וחילות הנגיד חנו במקומם. אז כתב הנגיד אל בנו את השיר המתחיל: "שלח יונה" (ב"ת, סי' ע"ז), וממנו אנו למודים שבזמן ההוא היו שולחים יונה מבשרת "באגרת קטנה אל כנפיה מחוברת, מאודמת במי כרכם ובלבונה מקוטרת". אגב, זה מוכיח שבימי הנגיד כבר התפשט המנהג בספרד לשלוח מכתבים וידועות שונות על כנפי תורים ובני יונה, וכנראה שלא השתמשו באמצעי הזה בממשלת ערב במזרח כי אם אחרי מאה שנה, כי לפי מה שקראתי בירחון של The Indian Air Mail Society,

בלכתה, מארץ, 1933, חלק ז', גליון ח', עמ' 506, נור אלדין הכליף מבגדאד היה הראשון שהנהיג בדואר כזה בהמאה הי"ב למספר הנוצרים. בשנת תת"ד (1044), בחדש תמוז, היה ר' שמואל רחוק מביתו במחנה אסתגה בעוד שבנו יהוסף היה עצור בחולי השחין וידאג הנגיד בעדו (ב"ת, סי' פ"ו), וכשחזר מן המערכה הוא בעצמו נפל למשכב ונשאר חולה במשך שלשה ירחים. לבשנתרפא נתן תורה לבוראו ואמר: "עברו עלי נפשי שלשה ירחים עד היו כמו אין יצורי וכעללים" (ב"ת, סי' פ"ח, בית ל"ט). בשנת תת"ה (1045), בחדש ניסן, מוצאים אנחנו אותו במחנה נגד האויב, והפעם היה עמו בנו יהוסף (ב"ת, סי' צ'). ובאחת ממלחמותיו עבר בדרך גיאן, במקום ארבו לו השר בן אביקרה עם כל חיליו ופרשיו, ויברח הנגיד ויכנס בנהר גדול ועמוק וינצל בעזרת ה' מן האויבים שלא מלאם לבם להכנס במים אחריו (ב"ת, סי' צ"א).

מה נעמו דבריו כשיצא להלחם על השונא אמורוד ועבר על מקום שמם שהיה בו בימי בחרותו כשנמלט מקרטבא עיר מולדתו! הוא פונה אל מדבר החול ושואל: "התדע מעבר החול בעברי כך חרד ובורח במקלי, והיום אעבור בכ ואחורי רבבות כאביהם ישמעו לי?" (ב"ת, סי' צ"ג). במלחמה הזאת הנגיד גבר על האויב, והנצחון היה בחורף שנת תת"ו (1046, ב"ת, סי' צ"ד). ובשנה שלאחריה, היא שנת תת"ז (1047), הוכרז לצאת למלחמה פעמים. ראשונה, אחר חג הסוכות נמצא במחנות אשר על אנתקירה המקום (ב"ת, סי' ק"א). שנית, יצא למלחמה שנקראת על שם תסכרנה העיר, ויכנסו בה הפרשים ויחריבו חומותיה ואת מגדליה הפילו ויערו עד היסוד בה. אז חשו לעזרת אויבי הנגיד בעלי בריתם ובראשם השר אבונור שבא בשתי מחנות, האחת ממאלקה והשנית מאשביליא. המערכה היתה במקום קרוב לרונדה, ותחזק המלחמה, ונחלשו המחנות ההם, ונהרג בהן הרג רב, ונרדפו עד שער רונדה. במלחמה הזאת נלכד הסרים הנקרא מוכתאר, והוא היה שר הרכב באשביליא. זה היה ב"ר אלול (ב"ת, סי' ק"ג). ובשיר אחר משורר הנגיד את הנצוח הזה עוד הפעם, אולם שם מזכיר גם את "בני יפראן". ולפי הכתובת היה המשך המלחמה בתאבעה המקום, ושם גברו עליהם והרגו את הסרים הנזכר (ב"ת, סי' ק"ה). ותארך המלחמה עד חרש סיון שנת תת"ח (1048), כי בזמן הזה היתה עוד הפעם מלחמה באשביליא ושרפו את הר הזיתים אשר שם, ואחר כן עבר הנגיד על אשונה ואצטפה ועמק אוברה (ב"ת, סי' ק"ו). משנת תת"ט (1049) לא נשאר לנו זכר שום מאורע, אולם מהשנה הבאה, תת"י (1050), בחדש סיון, נרשמה תשועה גדולה שעשה ה' לנגיד ולחילות שהיו תחת רשותו. המלחמה הזאת היתה על פי המלכות, והנגיד נהג החילות לפני מורוד המקום, ופלגנה, ואסתגה, ושם נראו הגבורות הגדולות והנצחונות החזקים. ובשובו משם פגש הנגיד באויביו אנשי מאלקה פתאום, והכה בהם מכה רבה מאד ויפלו חללים מראשיהם יותר ממאה במספר (ב"ת, סי' ק"ט).

אולם בכל זאת לא שקטה הארץ והמלחמה גוברת בכל שנה ושנה, עד כי בשנת תת"יב (1052) יצא דבר מלכות שנית ללכת אל אשונה המקום, ושם נקבצו יחד חילי אשביליא והמון רב מהברבר. וחיל הנגיד גבר עליהם עוד הפעם כל כך, ששט בקצוי ארץ שמעו וכעוף התעופף קולו וזכרו" (ב"ת, סי' ק"י). באלול שנה

זו באו מחנות אשכיליא ורונדה וכל קצה המערב אל המקום רוח, וכנגדם חנו מחנות הנגיד שבועים ימים. אולם לא ירד אליהם לא פרש ולא רגלי, וסוף סוף הלכו להם האויבים בבושת פנים (ב"ת, סי' קי"א). כנראה שאחרי אשר חזרו בני אשכיליא ורונדה וחילי הברבר לאחוריהם, שכרו את הצרפתים להיות עמם בעזרתם. בעלי הברית הללו גברו על חילות הנגיד אשר הוכרתו לסוג אחורנית ולהתבצר באליסנה (או אלי אסנה), ויצורו האויבים על העיר מארבע רוחותיה. ויצאו בני העיר לקראתם מצד מערב העיר ויארבו להם חמשה ימים ואחר כן לבשו שריוניהם ויערכו להלחם בהם. ויהי כאשר ראו הצרים ברחו כולם וינוסו בלילה אל ההרים והגבעות. אחר כך קרבו לקראת השר אבן אבי עמאר והצרפתים הצרים את העיר משני צדדיה במורח. וכאשר נגלו אליהם הנגיד וחיליו ברחו גם הם ולא נשאר מהם עד אחד (ב"ת, סי' קל"ז). ובכן הלכו הצרים אל אשכיליא ויהיו שם עם בעלי בריתם. והאיש עבאד שר אשכיליא בגד ומרד בהם ויחזיק בהם ונתן אותם בבית האסורים ומלא כל בתי הכלא מהם. לבסוף, קמו קצתם על קצתם, הותרה הסכמתם והופרה בריתם (ב"ת, סי' קל"ח).

משלשת המלחמות הללו אשר קרו בשנות תתי"ב—תתי"ד אנו לומדים שעבדי המלך באשכיליא וסביבותיה קשרו עליו ויחשבו לכבוש את כל ארצו אשר בין ארבעת הערים—מאלקה, רונדה, אשכיליא ואליסנה. ראשונה, כרתו ברית עם הברבר שבדרום, ויתחזקו המורדים קרוב לרונדה. וכאשר התגבר עליהם הנגיד, נסוגו אחור ויכרתו ברית עם הצרפתים בצפון, והפעם התקבצו סביב אליסנה אשר בה התבצר הנגיד. שוב נוצחו, ושוב נסוגו אחורנית. אבל המורדים לא התיאשו מלהשיג מטרם, ויקבצו את הצרפתים ואת הברבר גם יחד באשכיליא עצמה, וינסו להטות אליהם את אויבי הנגיד אשר בינתים הואילו להכנע אליו בקראו אליהם לשלום. אך לפי הנראה לא הצליחו בזה, ויפול סכסוך בין בעלי הברית, ויקומו זה על זה, וילחמו זה בזה, עד אשר נחלשו. אז התנפל עליהם הנגיד עם חיליו ויך אותם שוק על ירך.

ובכן תמו מלחמות הנגיד.

אולם לא רק מבחין רדפוהו מלכים ושרים ויהי להם מלחמות בשדה, אלא גם מבפנים, בחצר המלך, היו לו שונאים אשר התקנאו בו ונשאו עצה על נפשו להורידו מגדולתו. כל ההון שקבץ, כל החכמה שהגדיל, וכל הטובות שגמל למלוכו קטנו בעיני הרודפים, ויוסדו יחד להשפיל את כבודו ולהפילו לבאר שחת.

לא נמצא בדינו חומר לברר אם משנת תתי"ז (1056), וזאת אומרת בשנים האחרונות לימי חייו, לקח חלק בהנהגת המלוכה ובעבודת הצבא או לא. אמנם, טרם אכלה לדבר על תולדות הנגיד, אעירה נא שבחדש אייר, שנת תתי"ז (1047), היה רעש גדול בעיר מושבו מאלקה שהפיל בתים ועקר את החומות, ובני אדם היו נופלים ארצה מאליהם (ב"ת, סי' ק"ב). הסכנה היתה כל כך גדולה אשר "פל נפש איש בין מורשיו כספינה בין גלים שטה, כל איש ואיש יעמוד נבהל ויתורה את שחטא", ואמרו בא קצם כי יד השמד ארץ שאטה (ב"ק, סי' שני"א, בתים ל"ו—ל"ז).

## ב

## משפחתו של הנגיד

אביו היה ר' יוסף הלוי, ואודותיו אין לנו שום ידיעה. אולם כנראה שעל ברכיו נולד נכדו יהוסף, ולא חפץ הנגיד לקראו בשם אביו יוסף בעודו בחיים, ולכן קרא לו יהוסף. הנגיד היה לו אח ושמו יצחק ועליו אתן פרטים אחדים אשר לקטתי מתוך הדיואן. כשחלה ר' יצחק בשנת תת"א (1041) התחנן הנגיד בעדו ואמר: "עצמי מלאו צירים ותוגות ועיני נגרה מאין הפוגות" (ב"ת, סי' ל"ג, בית א'). וגם מהשיר הבא אחריו אנו רואים את אהבת הנגיד לאחיו. בעת שכבר עליו חליו החליט הנגיד ללכת אליו עם הרופא אבו מדין, ובעודם בדרך מת החולה (ב"ת, סי' ל"ד), ויקרע הנגיד את בגדיו כששמע מהאברה (ב"ת, סי' ל"ו). מן הבתים יש להכיר שאח הנגיד היה איש גדול ונכבד, מפני שהוא אומר עליו: "ואיך ימות גדול דורו ורציו לרוב אחיו ודורש טוב לעמך" (ב"ת, סי' ל"ד, בית ו'). קינות רבות מקונן עליו הנגיד, ובפרט חשובה הקינה שנמצאת בב"ת, סי' ל"ו, אשר ממנה אנו לומדים מתולדות האיש הזה, ואופן חיי האחים בילדותם, וכי שניהם עזבו את עיר מולדתם יחד. לפי הקינות, נהגו לשבר כלים במות המת (עי' סנהדרין, סוף דף מ"ח ע"א), לבא ולנשקו כשהוא מוטל על משכבו (ב"ת, סי' ל"ח), ולבקר את קברו ביום שני לשובו לעפרו (ב"ת, סי' מ"א). הנגיד חבר שירים מדי פעם בפעם לזכר מיתת אחיו: אחרי ששלמו שבעת ימי אבלו (ב"ת, סי' מ"ד), אחר חדש ימים (ב"ת, סי' מ"ה), וגם אחרי מלאת שנה למותו (ב"ת, סי' מ"ז). היוצא לנו מכל זה הוא שהנגיד היה קשור אל אחיו הבכור בעבותות אהבה ואהוה.

לנגיד היו שלשה בנים: יהוסף, יהודה, ואליסף, ובת שמתה בחייו. יהוסף נולד, כמו שמודיע בהקדמתו לספר בן תהלים, לפי החשבון שקבל מאביו, "בשלשה שעות וארבעה חומשי שעה ושני שלשי חומש שעה שוה מליל שלישי יום אחד עשר לתשרי שנת ד' אלפים ושבע מאות ותשע" ושש למנין העולם והוא יום אחד עשר מחדש די קעדא שנת עשרים ושש וארבע מאות למנין הישמעאלים" (1035, עמ' א'). אהבת האב לבנו ויחס הבן לאביו נכרים מכמה פרטים שנתקיימו לנו בבן תהלים. הנגיד רחש אהבה עזה לבנו יהוסף, ומאד שמח בהתפתחות כשרונותיו. פעם, בילדותו של יהוסף, צוה אותו הנגיד להעתיק לו ספר והבטיח לתת לו על כל קונדרס וקונדרס בטי"ל אחד, וכשיצא הנגיד אל אחת מלחמותיו שלח לו הבן את הקונדרס שהעתיק, והאב השיב לו בשיר ושבחו על כתיבתו המהודרת ועל הטורים המסודרים והנחמדים, ויורז אותו לכתוב ולקרוא ולשים לבו "לדת ארון וכפורת". הנגיד מבטיחו שאם יוסיף בחכמת התורה הוא יוסיף לו "מחיר הרבה ומשכרת", בנועם שיר ומליצה אומר הנגיד: "יהוסף אם כתבתמו בעט ברזל ואגרת, מכותב את וחרות על כבדי לא ביותרת" (ב"ת, סי' ס"ג). המלה "בטאלה" נהוגה עד היום אצל היהודים המדברים בלשון ערבית במובן במול בית המדרש, כלומר שתינוקות של בית רבן חופשים מלמודם, ואולי שמלת בטיל מתאימה לה. בתחלה חששתי שמובנה מטבע קל הערך, אבל לא מצאתי רגלים לדבר.

לא רק בדברי חבה מראה הנגיד את אהבתו לבנו יהוסף, אלא גם באהבה נסתרת ובתוכחת מגולה. כשהיה הנגיד בסכנה גדולה וכבר התיאש מן החיים, כתב לבנו כאיש המצוה אל ביתו, מורים הראויים לפרטם כאן. ראשונה, שיהוסף יתן אל לבו כתבי אביו בשכבו ובקומו. שנית, שהצוואה הזאת תהיה ליהוסף רב ומורה דרך כל ימי חייו. ראשית כל דבר, ילמוד יהוסף ליראה את יוצרו וצורו בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו, ואחרי כן יקנה בינה ושכל טוב. הנגיד מזהירו על יראת האם ואהבת קרובים וכיבוד חברים, ומבטיחו שעל ידי כן יהיה אהוב, הן לשמים והן לבריות, ויבא לקנין שם טוב. וגם מצוה אותו לגמול חסד לעניים ולאביונים ולדבר על לבם במענה רך בלי התחשב עם הסבות או עם התוצאות, כי החסד טוב למענו, ומיעצוהו להתרחק מן הגדולה ולהתקרב לענוה, אולם "תתגדל ורומה על גדולת אבותיך" (ב"ת, סי' ע"ו). הדברים הללו מראים בבח את רוח הנגיד, כי רק מי שגודל והתחנך על רום המחשבות והמדות יצוה את בנו דברי מוסר כאלו. עוד שיר עצה ומורה דרך הנחיל הנגיד ליהוסף, "ובנה אותו על צוואה אשר כתב ויסרני בת, והוא השיר הנכתב בסוף אגרת הסמיכות ובערבי אל אצאפ"ה" (ב"ת, סי' קל"ט). השיר הזה חרוזי, בערבית ארגו"ה, ובכן יחיד במינו בדיואן. מתחלה ועד סוף הוא מלא אבנים טובות וגדוש מרגליות אשר אין לבכר קצתו על קצתו, ומוכיח למעלה מכל ספק, גם על חכמת הנגיד, תבונתו וצדקתו, וגם על השטת הנכונה אשר לפיה טפה וגדל את בנו, למען יהי ראוי לשבת תהתיו ובעבור יגדיל לעשות מאבותיו (ב"ק, סי' ת"ג).

חזן מדברי מוסר אלו ראוי להזכיר מה שנוגע למטרתו ושאיפותיו של הנגיד, שחובתו למלכו ואדוניו לא הסתחה את דעתו מבני ביתו. הנה כי כן כותב הנגיד מן המחנה שכל מה שנושא וסובל הוא בעבור בנו, ושולול בנו, היה נד בתבל וחי חיים פשוטים כיתר בני דורו. ומה נעמו אמרותיו שראוי לחוקקם כאן: "כתבי זה כתב יושר אמריו ומי יורה לך יושר כהורך, כתבתיהו וחמות מצחק לנגדנו בפה רחב וארך, ולא אדע בקום הצר למחר הלנו אם לצרינו יעורך" (ב"ת, סי' ע"ו, בתים ג'-ה'). ולא די שצוהו הנגיד בדברים, אלא שגם חנך אותו והשגיח על למודיו. ובכן, כשהיה יהוסף בן שמונה שנים וששה חדשים, זאת אומרת בשנת דתת"ד (1044), התחיל לקבץ את ספר בן תהלים. ובימי בחרותו כשגמר את סדור בן תהלים או כשחזר עליו, אנו מוצאים אותו מתנצל בעד אביו ומודיע שכונתו ואמונתו בחבור השירים היתה "לכנות בם כנסת ישראל". הוא יודע בעצמו שיש אנשים שהושדים את אביו "בהפך כונתו", ואומר עליהם שהם ישאו את עונם (עמ' א').

יש אשר ילוה יהוסף את הנגיד לשדה הקרב, למשל אנו לומדים שבחדש ניסן, שנת תת"ה (1045), היו יחד במלחמה ונכספה נפש יהוסף אל ביתו ואל קרוביו, וישר שיר בעל ארבעה בתים ואביו סייעהו בחבורו (ב"ת, סי' צ'). בהיותו בן שמונה שנים חלה מחלת אלגדר", והוא השחין. בעת ההיא הנגיד היה במחנה אסתהר, ויעלימו ממנו את מצב בנו עד שהקל מעליו חליו, וכששמע הנגיד מה שקרה ליהוסף שפך את יגון לבו בשיר (ב"ת, סי' פ"ו). אך בקום

יהוסף מחולי זה מתה אחותו והשמועה המדאיבה באה אל מחנה הנגיד. ובמרת"ה (כלום' קינה או הספר) שלו מוקנן האב על אבדת בתו, וגם פה מזכיר את בנו אהובו יהוסף באמרו: "וקרא אהה יען יהוסף בבית אבל יושב עלי מתו וקורא אהה אחות, הוגה בפירודה ודואג למתתה יום הלקחה מבין נערות מטפחות" (ב"ת, סי' פ"ו, בתים ד'–ה'). אחרי כשמונה שנים, דהיינו בשנת תתי"ב (1052), והנגיד אז במחנה אשונה, נפל יהוסף למשכב, כנראה באותו חולי עצמו, ויהי מוטל בסכנה בין החיים ובין המות עד אשר נתיאשו ממנו. וימהר הנגיד לשוב הביתה ולבקר את בנו השוכב על ערש דוי, וכשהתרפא נתן הנגיד תודה לאל יתברך (ב"ת, סי' ק"י).

כנודע לנו נשא יהוסף את בתו של רבינו נסים בן יעקב מקירואן, שנקרא גם כן בפי הרבנים הבאים אחריו בשם ר' נסים גאון (עי' עוד פרטים, עמ' xxii–xxiii להלן). ועוד ידוע שנהרג על קדוש ה' על ידי אויביו ושונאי אביו שהיו מתקנאים בו, ביום שבת קדש בתשעה בטבת שנת דתתכ"ו (1066–1067). ראוי להעיר כאן שסופר כ"י שלי, סי' אמ"ן, עמ' ס"ה והלאה (עי' ספרי אהל דוד, עמ' אס"ה–אס"ח), כותב שיהוסף מת בט"ב של שנת דתתכ"ו. הראב"ד מרבה לספר בשבחיו, שלא חסר מכל מדות טובות שהיו באביו אלא אחת—שלא היה ענותן כאביו. בכל זאת, רבים מבני אחיו באו מארצות רחוקות לשמוע תורתו ולראות בגדולתו, וכאשר מת התאבלו עליו בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, בכל מקום שהשמועה הרעה הגיעה (סדר החכמים, חלק א', עמ' ע"ג), ומפרש המקרא המפורסם, ר' יהודה אבן בלעם, מזכיר שפגע באיש שבא מאליסנה וספר לו שפעם אחת נמצא אצל ר' יהוסף הנגיד והיו החכמים היושבים לפניו נושאים ונותנים בפירוש "וקסמים בידם" (במדרש כ"ב ז'). ויאמר להם ר' יהוסף כי אביו ר' שמואל זצ"ל פירש שזקני מואב וזקני מדין הביאו את שכר הקסמים בידם לשלם לחוזה בכבבים, כלומר בלעם (עי' הידיעות הספריות שמביא דוד הערצאג במאנאמטשריפט, חלק ע"ז, 1933, עמ' קל"ו, הערה ד', ועי' דברי הראב"ע בפירושו על הפסוק הנ"ל).

קורותיו של יהודה נעלמו מעינינו, ואפשר שמת כשהיה רך בשנים. זאת ידענו, שיהודה כיהוסף היה יקר לנגיד כבבת עינו, כמו שאומר בשירו אשר בו מתאונן על הפרוד משני בניו: "לבן פרת יהוסף עין ימינו, וגור אריה יהודה עין שמאלו" (ב"ת, סי' ה', בית ה'). שם צריך להגיה את הכתובת "ולו לפני מות יהודה אחיו ז"ל" לפי הכתובת הערבית, עי' הרכבי, וזכרון לראשונים וגם לאחרונים, ס"ט פטרבורג, תרל"ט, עמ' ו', האומרת: "ולה קבל מות יהודה אבי רחמה אללה", שמשמעו: ולו לפני מות יהודה אחי ז"ל).

אחיהם אליסף נולד בשעה שש וחצי בליל ראשון באשמורת בקר יום השלשה ועשרים לחדש מרחשון אשר היה בשנת ארבעת אלפים ושמונה מאות ועשר לבריאת ה' את העולם ובאשמורת בקר יום שלשה ועשרים גמאדי א' בשנת אחת וארבעים וארבע מאות למספר ההגירה (1049, עי' עמ' קי"ז). בשנת תתי"ג

(1053) חלה אף הוא בשחין, ובחיותו מחליו חבר הנגיד את שיר ס' קל"ה בכן תהלים. אליסף זה אסף וקבץ על פי פקודת אביו את דברי החכמה והמשלים שנקראו בן משלי. כשהתחיל במלאכה הזאת היה בן שש שנים ומחצה, כלומר בשנת דתת"ז (1056). חוץ מזה אין לנו שום ידיעה אודות אליסף וקורות חייו.

## ג

## בני דוד

אלה בני דוד של הנגיד אשר בא זכרם בדיואן, והם נתנים כאן על סדר א"ב:  
(א) **אבא חסאן**. הוא היה ידירו של הנגיד. משירו שמתחיל: "אבא חסאן תרומיית נדיבים וכן ראשים ואנשי שם וטובים" (ב"ת, ס' ט), נכר שהאיש היה בן שועים מנכבדי הארץ. אהבת הנגיד אליו היתה אהבה עזה מימי קדם, כי בבית ז' הוא אומר: "ומימי שחרות דודי דבקים בדודיך כמו דבק רגבים".

(ב) **ר' דוד**. חכם בשם זה נזכר בשיר שמתחיל: "עליכם בני תורה ותופשיה עליכם לגלות את כמוסיה" (ב"ת, ס' נ"ג). מדברי השיר יש ללמוד איזה פרטים על ערכו ותורתו. הנגיד אומר עליו בדרך מליצה שמראהו כמו השמש אשר יאיר אפסיה, ושלפניו כל קשי תורה כמו בקעה, כלומר שתורתו מאירה כל קצוי תבל, ושכל דבר גדול נראה פשוט בעיניו. את מקום מושבו של החכם הזה אין אנו יודעים, אולם מבית י"ח, "עלי מה תהי שוכן בסוף ארץ ונפשך תשוה ממאוסיה", יש לשער שהיה רחוק ממרכזי התורה ומהישיבות המפורסמות בזמן ההוא. וזה מוכח גם כן ממה שאומר שר' דוד ראוי שיתנו על ראשו. עטרת פז, וקורא לו: "עלה נא אלי ציון תהלת כל ארצות ודון דיני קנסיה" (בית כ"א). אם כן היה ר' דוד גר בחוצה לארץ והנגיד השתוקק שיעזוב את מקומו וילך ויתקע את אהליו—אהלה של תורה—בירושלם עיר הקדש. מי היה האיש הזה, ואם מלא את מקום הגאונות בירושלם אין בידינו לברר לסבת החומר הדל שלפנינו. רק זאת ידענו, שבין ראשי הישיבה שמשלו בירושלם במאה הזאת היה אחד ושמו גם כן דוד ראש ישיבת גאון יעקב בן דניאל. אולם הגאון הזה שנולד בשנת דתת"ז (1057) היה בסוף ימיו של הנגיד, ולכן אי אפשר שהוא האיש אשר הנגיד מהלל בשיר זה. לפיכך עלינו לחפש אחר גאון או איש גדול אחר ששמו דוד וחי בימי הנגיד.

(ג) **דניאל ראש ישיבה**. הנגיד כותב אליו בתשרי שנת תת"ז (1055), כששב מן המלחמה שהיתה במקום נקרא אלבוס מפאת אישכיליא. מתוך השיר שמתחיל: "אם תבך עין גולה אשר דלפה מנוד ויעל את נדוד על שפה" (ב"ת, ס' קמ"ד) אנו למדים איזה פרטים על טיבו של האיש אשר הנגיד אומר עליו: "אמרו לשואל בעבור דניאל ים הוא אשר רחב ואין לו שפה, ים הוא ולא מרו נטפיו ותהום נצב במתכנת ולא רופפה" (בתים כ"ג-כ"ד). שם אביו היה דוד, כפי מה שמבורר מבית כ"ז: "דוד ילדהו וצדק אמן אותו ודת מפי כרוב אולפה". וגם בבית מ"א רומז על שמו באמרו: "אל בית אלהים לחזות בן דוד יפה אשר נבחר למשרה יפה". מהבית הזה אנו למדים

כי ראש הישיבה נתמנה לגאונות זה רק זמן קרוב. מי הוא ראש ישיבה זה, ואיה מקום כבודו? ידוע כי בזמן ההוא שרת במשרת ראש ישיבת גאון יעקב ר' דניאל בן עזריה, שבא מבבל והיה מגזע הנשיאים ראשי הגולה, והנהיג נשיאותו משנת דתתי"א עד שנת דתתכ"ב (1051-1062, עי' מאנן, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, 1922, חלק ב', עמ' שנ"ט). אולם כנגד זה יש להוכיח כי הראש ישיבה בארץ ישראל היה "דניאל בן עזריה", והנגיד מדבר מ"דניאל בן דוד". אי אפשר לשער כי נתחלף לנגיד "בן דוד" ב"בן עזריה", או לומר כי לא היה יודע את שם אבי הגאון וכתב בטעות "בן דוד" במקום "בן עזריה". על כן צריכים אנו להניח בספק מי היה דניאל בן דוד המכונה ראש ישיבה בשנת דתתי"ו (1055).

(ד) **רב הא"י גאון.** האחרון שבגדולי הגאונים בבבל היה רב הא"י בן רב שרירא גאון, והוא נפטר בערב יום טוב האחרון של פסח אשמ"ט לשמרות, היא שנת דתשצ"ח (1038, עי' סדר החכמים, חלק א', עמ' ס"ו, לפי כתבי יד L. P.). וכשבאה השמועה מפטירת הגאון לספרד קונן עליו הנגיד במר נפשו "בשיר על דרך לשון המשנה" (ב"ת, סי' י"א). מהקינה יש ללמוד כמה פרטים על מהותו והשפעתו של הגאון, בין בחייו בין במוותו, וכאן נביא רק איזה דוגמאות. ראשונה, הוא אומר: "וקראו צום ויום מספד ביום כזה לעת חיה, בכו בכה לרב הא"י אשר היה כלא הית, אשר חיה כמו מאה וסוף דבר כלא חיה" (בתים ט"ו-י"ח). זה מתאים עם מה שאומר הראב"ד שהגאון היה בן צ"ט כשנפטר לבית עולמו (סדר החכמים, חלק א', עמ' ס"ו, לפי כתבי יד L. O.). שנית, על תורתו ותלמודו מקונן הנגיד שנגנו ספר התורה והמשנה והתלמוד. הלך לו "הרב אשר למד ורבי דת יהודייה" (בית כ"ט). שלישית, אנו לומדים כי הגאון היה מושל בפום, בסורא ובסוריא (בית נ"ב). רביעית, שהלך בלא בנים, אבל שתלמידיו היו מרביצים תורה, הן בארצות המזרח הן בארצות המערב, כמו שאומר הנגיד בביתם נ"ג-כ"ו: "ואם הלך ואין לו בן ביום הלכו לתחתיה, ולא התפארה משרה ולא חזרה באכסניא, ולא זכה לבן ישיב בכל זרן ובשגיה, ילדים לו בכל ארץ ערבית וארומיה". חמישית, הנגיד מתאר לנו את קורות חייו הגאון באמרו שהיו לו שונאים "אשר הציקוהו בדרונים ובצדיה, וטמנו פח ללוכדהו וארבו לו כמו חיה, והיו לו בנכליהם כסנבלט וטוביה" (בתים ס"ג-ס"ה). הנגיד רומז בכאן על המעשה שמספר הראב"ד וזה לשונו: "והלשינו פריצי ישראל ברב שרירא ורב הא"י ותפסם המלך ישמעאל ובזו את כל אשר להם ולא השאיר להם שום מחיה בעולם" (סדר החכמים, חלק א', עמ' ס"ו). ששית, הנגיד משבח את ידיעות הגאון "בכל חכמה יפיה" (בית ע"א). מעניין שנשארה תשובה מרב הא"י גאון לנגיד על השאלה, אם מותר להתעסק בחכמות חיצוניות או לא, ויש ממילים ספק אם התשובה מזויפת היא (עי' מאנאטסשריפט, חלק י"ד, שנת 1860, עמ' קצ"ד; וגם לוין, אוצר הגאונים, כרך ד', מסכת חגיגה, עמ' ס"ה והלאה; ולקמן עמ' xxxix). ולבסוף נזכיר עוד שהנגיד השתמש במדה מרובה בתשובות הגאון בספרו הלכאתא גבראתא, כמו שנעיר במקומו.

(ה) ר' חושיאל. הוא ר' חושיאל בן ר' אלחנן מקירואן. אודותיו ואודות בנו ר' חננאל, עי' מאמרו של אפמוביטצער, R. Chuschiel und R. Chananel, Zum vierzigjährigen Bestehen der israelitisch-theologischen Lehranstalt in Wien, וויען, תרצ"ג, עמ' ג'-נ', ושם רשומים כל הספרים הנוגעים לעניננו. לנגיד היתה חליפת מכתבים עם הרב הזה, ושלח לו במענה על כתבו שיר שמתחיל: "דבריד כמו גשם נדבות" (ב"ת, סי' א'). בשיר זה משבח הנגיד את גודל חכמת הרב, הן בחקים הן בדינים, וגם אנו לומדים שממרחקים היו דופקים על כותלי בית מדרשו ומבקשים ממנו תשובות על שאלותיהם, כי כן אומר הנגיד: "וחוקיד לנגולים רפואות ודיניך לכל גזול חרבות, וכל שואל במרחקים וידרוש תבונה ממך תשיב תשובות" (בתים ב'-ג'). ומה שאומר הנגיד בבית ו', "ונמשח מדינתך ובאת וקבעת באפריקי ישיבות", מתאים עם האגדה שר' חושיאל עזב את מקום מולדתו, כלומר איטליאה או בבל, ויסד ישיבות באפריקי. וכשמות ר' חושיאל שלח ר' שמואל הנגיד מכתב תנחומים וקינה אל ר' חננאל. הקינה מתחלת: "מאים בפי לפי וכצחאי יוצפא דרליא פון צוח איליא" (עי' הכרמל, חלק ח', סי' ל"א, עמ' רמ"ה והלאה; מגדל חננאל לברלינר והאפפמאן, עמ' vii; ודברי שוח"ה, מאגאזין, חלק ג', עמ' קע"א; ודברי דוד קויפמאן במאמרו, Samuel ha-Nagids Trostschriften, an R. Chananel, שם, תרל"ח, עמ' ס"ח-ע"ה; וגם דוד קויפמאן, Gesammelte Schriften, חלק ג', עמ' נ"ו והלאה; ובאוצר טוב, תרל"ט, עמ' ס"ד-ס"ח).

(ו) ר' יהודה. בשיר המתחיל: "הימים יחידו יום חרדה" (ב"ת, סי' פ"ב), שכתב הנגיד לאביו או לחמיו—כי לפי הכתובת אין להחליט למי מוקדש השיר, לפי שהמלקט מדבר בסתם: "ולו שיר כתבו אל זקני זלה"ה, אף כי ממשמעות הלשון נראה יותר שמדבר בחמיו ולא באביו—נזכר דין אחד ושמו רב יהודה שהיה גדול זמנו בתורה. הנגיד אומר עליו: "ואם תרצה שמוע הנכוחה לכה עמי לבית דין רב יהודה, אשר שופט בצדק עם אדוני כהלל או כיוסף איש צרדה, ויראת אל כמי בשת בפניו והוד פניו ואור פניו עקודה, בחנוך אהוב נפשי אנשים בדת נשים וסדרי העבודה, ובזרעים ובטהרות ומועד ובניקין אשר דתם כבדה" (בתים ט'-י"ג). מי היה זה הרב ואיה מקום בית דינו, אין לנו חומר לברר.

(ז) יהושע ויחיי בן אחיה. אלה נזכרו יחד בתור שני ידידים של הנגיד מבני עירו, ואיננו ברור אם היו אחים. כשנפרד מעליהם מפני שהאחד נאסר והשני נשבה, כנראה בימי הרדיפות בקרטבא, כתב את השיר המתחיל: "הכל היום נסיעה והנייה" (ב"ת, סי' ב').

(ח) יוסף בן חסדאי. משורר זה כתב שירה ארוכה בת חמשים בתים חסר אחד לכבוד הנגיד, שמתחלת: "הלצבי חן גבורת עוז ועצמה" (ב"ת, סי' צ"ט), ונקראת בספרותנו בשם "שירה יתומה", כפי מנהג המשוררים הערבים שקוראים לה "אליתמה" (עי' הביבליוגרפיה אצל דאוודזאן, אוצר השירה והפיוט, חלק ב', עמ' קמ"ז, סי' תשל"ב).

(ט) **יוסף בן שמואל הדיין**. אל האיש הזה כתב הנגיד ארבעה שירים, וארבעתם נמצאים בחלק בן תהלים: (א) השיר המתחיל: "הנה יחידתי בגיליה" (סי' ג'), נכתב לאהוב אחד ששמו לא נזכר בכתובת, אולם כבר שער מוציא לאור הראשון, הרכבי, שזה הוא בן שמואל, וקרוב להיות שהוא יוסף בן שמואל הדיין. לפי זה צריך לגרוס "בבני שמואל" ולא כמו שהוא בכתב יד ובדפוס שלי: "בבני שמואל" (בית כ"ב). ר' יוסף בן שמואל היה גדול בדורו ובמקומו, כמו שאומר הנגיד עליו: "ראו בארצו כי גדולתו רבה ובלתו לא יכילת, אמרו לך תאות גדולתה קח מטך ונתה חייליה" (בתים ל'–ל"א), ומדבריו נראה שהגולים והמפוזרים נקבצו אליו להיות להם לראש ולקצין. (ב) בשיר המתחיל: "יריבני אשר ידעו אבותי" (סי' ט"ז), מתאונן הנגיד על המרחק שבינו ובין ר' יוסף, ומודיענו שהיה ריעו ומיודעו מנעוריו, וכי הוסיף גדולה על גדולת אבותיו. (ג) השיר שמתחיל: "אהוב נפשי חמדו אל" (סי' כ"ה), חברו, לפי הכתובת, לאחר מבני הדיינים ושמו יוסף בן שמואל. (ד) השיר המתחיל: "הנרפא הזמן ממחלתו" (סי' ל'), נכתב לר' יוסף, ויש חלוקה דעות בין החוקרים, אם הוא ר' יוסף בן שמואל או ר' יוסף בן חסדאי, ולפי תוכן השיר יש לצדד עם הדעה הראשונה.

(יוד) **יחזקיהו ראש גלות**. הנגיד כתב אליו "זמירה" (סי' קמ"ג) שבה משבח ומפאר את בוראו על התשועה הגדולה שעשה לו במלחמה בחר הוייתים אשר באשכנז, בניסן משנת תתט"ו (1055). ראש גולה זה נזכר בספר הקבלה של הראב"ד (עי' סדר החכמים, חלק א', עמ' ס"ז), שאומר עליו: "אבל בני ישיבת רב האי הקימו חזקיה (צ"ל יחזקיה) ראש גלות בן בנו של דוד בן זכאי והושיבוהו על כסא רב האי ז"ל ועמד שנתים והלשינו בו אל המלך מלשינים ותפסו המלך ואסרו בברזל ובכל מיני ענויין ענהו ולא השאיר לו משהתן בקיר". כבר נתחבטו חוקרי זמננו אודות אמתות דברי הראב"ד, כי מדברי הנגיד מוכח שיחזקיהו ראש גלות חי כמה שנים אחרי מות רב האי גאון והיה עוד בחיים בניסן שנת תתט"ו (1055), ולכן קשה להצדיק את דברי הראב"ד. מהאגרת שפרסם א"ש קמניצקי בהשקפה הצרפתית Revue des Études Juives, חלק נ"א, עמ' נ"ג–נ"ד, יש ללמוד כי ראש גלות זה נהג בשררה כבר בשנת תשפ"א (1021), וזהו יחוסו: "יחזקיהו ראש גלות בן דוד בן חזקיהו ראש גלות בן יהודה בן דוד ראש גלות בן זכאי ראש גלות". ועוד נזכר הוא במכתב ששלח ר' אליהו בן אברהם הזקן, שחי באחת הקהלות בארם נהרים, אל רב יעקב בן יוסף בארם צובה, שאומר: "והנה גם אתם חידשו לנו ביד ר' יחזקאל הכבלי כתבים מאת אדונינו יחזקיה ראש גליות כל ישראל ומאת רבינו רב האי ראש הישיבה" (עי' ברכת אברהם, ספר היוכל של ר' אברהם ברלינר, עמ' קי"א). וגם בדוכרן טב נזכר עם הגאון ביחד ונאמר עליו: "כג"ק מור"ר אדונינו יחזקיהו ראש גליות לכל ישראל וחמורו כג"ק מור"ר דויד הנשיא נשיא גליות כל ישראל" (עי' יעקב מאנן, משרת ראש הגולה בבבל והסתעפותה בסוף

תקופת הגאונים, ספר זכרון לכבוד הדר' שמואל אברהם פאזנאנסקי, ורשה, תרפ"ז, עמ' כ"ב-כ"ג). הראב"ד מגיד לנו ששני בני יחזקיהו ברחו מבבל והלכו לספרד אל ר' יהוסף הלוי הנגיד בן ר' שמואל הנגיד, שהיה אוהב ליחזקיהו ראש גלות וראש ישיבה (סדר החכמים, חלק א', עמ' ס"ז). ומה "זמירה" שלפנינו יש ללמוד כי הנגיד מיכף הוה כייף ליה לר' יחזקיהו ראש גלות, כי הוא קוראו "מלכ"י" וגם "נסיך עדה", ומפאר את תורת ר' יחזקיהו באמרו: "מלך ביופיו ותורתו כתורת בן עמרם" (בתים כ"ד-כ"ו). חוץ מ זאת, אנו לומדים שר' יחזקיהו קם ושלט בפריצי הדור. מי היו הפריצים האלה, איננו ברור, אולי היו קראים או שונאי הראש גולה ומלשיניו.

(י"א) יח"י בן אחיה. עי' יהושע, לעיל.

(י"ב) יצחק הדיין. הנגיד כתב אליו השיר המתחיל: "לכל זמן ולכל נדוד קצה ושפחה" (סי' י"ז). ר' שניאור זקש טרח להוכיח כי ר' יצחק זה הוא הנודע בשם בן ברוך אלבאליה, שהיה בן דורו של הנגיד ואחד מחמשת הרבנים שנקראו בשם יצחק ושמשו ברבנות בעת ההיא, אך הרכבי ממיל ספק בהשערה זו. לפי דברי הראב"ד, ר' יצחק אלבאליה נולד בקרטבא באייר שנת תשצ"ה (1035) ומת בן נ"ט לימי חייו. ויהי הולך מקרטבא לגרנאטא וחוזר מגרנאטא לקרטבא כדי לחסות בצלו של הנגיד ובצל בנו ר' יהוסף (סדר החכמים, חלק א', עמ' ע"ד).

(י"ג) ר' יצחק אבן אלדיטי. בין השירים שאסף ר' יהוסף הנגיד בספר בן תהלים נמצא שיר שכתב ר' יצחק ו' כלפון לר' יצחק ו' אלדיטי (סי' ס"ו), ובו מודה לר' שמואל הנגיד ומשבחו על הטובות שעשה עמו. מתוך השיר נכר שר' יצחק ו' אלדיטי היה "תהלת כל בני תורה", וחמשורר פונה אליו בבקשה: "קחה ידי גאלני והורני אשר אקרא" (בתים י"א-י"ב).

(י"ד) ר' יצחק אבן כלפון. מלבד השיר הנ"ל (סי' ס"ו), אסף מסדר בן תהלים שירים שכתב ר' יצחק ו' כלפון לנגיד ושירי הנגיד אליו. לפי הכתובות, שני החרוזים בסי' י"ח כתב ר' יצחק ו' כלפון בסוף המכתב אשר שלח אל הנגיד בעת שגרש את בת קפרון, בעוד שהחרוזים בסי' י"ט נמצאו בגוף המכתב. אבל מעניין להשוות את כתובת סי' י"ח בכתב יד שלנו עם הכתובת של הרכבי (עי' זכרון לראשונים וגם לאחרונים, עמ' י"ט). הכתובת שם היא: "וכתב אליה אבן כלפון ענד תמליקה באל חכם בנת אבן קפרון אביאתא פי ענואנהא", כלומר שכתב את שני החרוזים הנ"ל בראש המכתב. ופעם אחת היתה חליפת שירים בין הנגיד ובין ר' יצחק ו' כלפון בענין מחלוקת שהתלקחה ביניהם על משתה היין, וזאת היתה סבה לפרידה ארוכה (ב"ת, סי' ס"ד וס"ה).

ועוד מצינו ש' כלפון כתב אגרת לנגיד עם איזה חרוזים וידבר בם על שונאי הנגיד ואויביו אשר ישמחו בבוא עליו מקרים רעים ואסונות (ב"ת, סי' ע"א). מי היו המקנאים האלה, אם ישמעאלים או יהודים, אין לברר מתוך הטורים שלפנינו. אולם, כמו שהעיר כבר הרכבי, אין ספק שמליצה כזאת אשר היא מלאה קללות נמרצות יחידה היא בספרותנו. הנגיד משיב לו כהוגן ומדגיש אהבתו וידידותו לרעיו (ב"ת, סי' ע"ב).

(ט"ו) ר' ישי. בשיר שמחחיל: "לשר רבי נסים כתב ריב ותוכחת מאת ידיו עם ידירו משולחת" (ב"ת, סי' ז'), מזכיר הנגיד חכם אחד ושמו ר' ישי אשר על ידו נשלח השיר לר' נסים בן יעקב (עי' להלן), ואומר עליו: "הנה רבי ישי ידירו אשר אין לו דומה בתורתו בריפת ומנחת, חקרה ובאה אל חדריו ואז תמצא בור סיד ומבוע וסוגר ופותחת", ומבקש מר' נסים להיות לר' ישי ללשון ולפה אל קהלת קירואן, ש"את פה לה ועין ימין ופרצוף ופדחת" (בתים ז'-ט').

(ט"ז) ר' ישעיהו. קורות הרב הזה אין אנו יודעים. מטורי השיר בבן תהלים, סי' ס', נכר שלא היה רצוי לנגיד, ועל כן מתלוצץ בו ומוזהירו מחברת אנשים שאינן מהוגנים.

(י"ז) ר' מבורך. בשיר שכתב הנגיד לאחד מאוהביו ששמו פלאי הזכיר את ר' מבורך באמרו: "ועת תגע לעיר מבצר בחסדך קרא את שלומי על מבורך, וספר את חשיקתי להביט אלי פניו ואל יתן שכרך" (ב"ת, סי' פ"ד, בתים י"א-י"ב).

(י"ח) ר' נסים בן יעקב מקירואן. ממכתב נחומים ששלח הנגיד לר' נסים מקירואן על פטירת בנו נראה שהבן היה שמו יעקב על שם זקנו (ב"ת, סי' ו', בית י"א). ובשיר נ"ב מבן תהלים משיב הנגיד על שירת ר' נסים אשר הלז שלח אליו, וממנו נלמוד איזה פרטים על החכם הזה. ראשונה, שהיה תלמיד גאוני בבל, והנגיד אומר עליו: "ומיום צאת שמך הטוב בבבל קראוך בשם ראש המבינים" (בית ד'). שנית, יש לשער שהיה מגזע הכהנים, כי הנגיד כותב אליו: "לך משרה לך כתר כהונה" (בית ה'). שלישית, שרבינו נסים, כמו אביו נהג בשררה בקירואן והיה "זקן יראה חבר תורה ומוסר ישיש תלמוד שארית הנבונים, והנכר בעושי הגדילים והנכבד בעוטי הסדינים". אולם לא בקירואן בלבד, אלא בכל אפריקי היה שמו גדול ו"חשבותו כאחד הגאונים" (בתים ז'-ט'). אודות שירו של רבינו נסים אל הנגיד אנו שומעים שהיתה "מאוננת במשקל ישמעאלים ומוכנת בחכמת היונים" (בית י"ח). ר' נסים היה חמיו של ר' יהוסף בן הנגיד, ור' סעדיה אבן דאנן מודיע כי "כבר בא רב נסים למדינת גראנטה כשהובאה בתו לר' יהוסף הלוי הנגיד ולמד בה תלמידים, ומתלמידיו היו ר' שלמה בן ר' יהודה בן גבירול" (חמדה גנוזה, קעניגסבערג, תר"ו, דף כ"ט). בין קטעי הגנוזה נמצאה אגרת שכתב ר' יהוסף הספרדי למורו ר' נסים

בן יעקב כבר ראה מוציא לאור האגרת, ר' יעקב רייפמאנן, שכותב האגרת הוא בן הנגיד (אוצר טוב, שנת תרמ"א-תרמ"ב, עמ' מ"ה והלאה). מתוך הכתב נכר שר' נסים היה נכבד מאוד בעיני ראשי הישיבות וגאוני בבל "שהכירו בחכמתו הרחבה, והוחזקו במדתו הטובה, ובחנו דרכו הישרה, ונשתבחו בגדולתו ותורתו". כנגד זה, מה הם, שואל בענותנותו הכותב, צעירי אספמייא ותלמידי ספרד? ר' יהוסף מכנה את עצמו תלמידו של ר' נסים. בודאי עזב את ארץ מולדתו והלך לו בבחרותו לשקוד על דלתי בית המדרש של גדולי קירואן. נפלאות בעיני החוקרים שר' יהוסף לא הזכיר כאן שר' נסים היה חמיו. אולי כתב את האגרת הזאת קודם שבאו בקשר חתונים, כי ר' שמואל הנגיד היה נוהג לשלוח שאלותיו בהלכה אל גאוני בבל על ידי חכמי קירואן (עי' הרכבי, תשובות הגאונים, סי' רכ"ז, עמ' ק"ז; קהלת שלמה לר' שלמה ווערטהיימער, ירושלם, תרנ"ט, עמ' ע"א). וגם ממקור אחר נודע לנו שהנגיד נהל משא ומתן עם גאוני בבל (עי' ס' העיטור לר' יצחק בן אבא מרי ממאושיליא בספרי הקטן מעט דבש, עמ' ס"ז, וספרי אהל דוד, עמ' תשכ"ז).

(י"ט) ר' סהלאן. בשיר שכתב הנגיד אל נכבד מאחיו במצרים מזכיר את ר' סהלאן בלשון זו: "ואלך עם רבי סהלאן אצילה אלי ציון תהלת חולליכם" (ב"ת, סי' צ"ה, בית י"א).

(כ) ראש ישיבה במזרח. לפי הכתובת בראש השיר שמתחיל: "לך שיחים כמו נופת מתוקים" (ב"ת, סי' נ"ו), כתב הנגיד המורים האלה לראש ישיבה גדול במזרח. מתוך התרומים אין לאל ידינו לברר את שמו של הגאון הזה, אולם מבית ד', "ואת כהן ואולם לא תרפא", יש לנו יד לחקור עליו. ידענו שכהנים ראשי ישיבה שמשו בכתר הגאונות, הן בארץ ישראל הן בסורא, ומפני שאי אפשר להאמין שר' יהוסף ירמוז על ארץ ישראל בלשון "במזרח", בודאי מוסב הלשון על אחד מן הגאונים בבבל. לפיכך הנגיד חבר את השיר הזה לר' שמואל הכהן בן חפני או לבנו ר' ישראל הכהן שמלא מקומו אחריו בסורא. שניהם הנחיגו בגאונות בימי הנגיד.

(כ"א) שושן השר. השיר שמתחיל: "שמעו השר אשר כל שר בך נקרא ונתכנה" (ב"ת, סי' פ"ג), נכתב אל איש ושמו שושן, שבא בחליפת מכתבים עם הנגיד, כמו שנראה מבית ב', "בבא ספרך אדמה כי ביגון בא ובמגנה". שמו של השר נרמז בבתים ז'-ט', והם: "ונחשתי בחותמו אשר היה כשושנה, ואמרת אדמתו אלי שושן עלי כנה, ואם יומר דבר שושן יהי ששון ויום רנה". אולי היה השר הזה ראש משפחת אבן שושאן שהתפרסמה בספרד בימים הבאים אחריו כן.

(כ"ב) שמואל בן יוסף ראש כלה אלבגדאדי. השיר המתחיל: "באשמורות ערב לבבי בי ירב" (ב"ת, סי' ע"ד), נשלח "אל ראש כלה ר' שמואל אלבגדאדי מענה על שיר שלח מדאשה (צ"ל מדאניה) העיר". מתוך השיר יש ללמוד: ראשונה, שר' שמואל היה יושב בישיבה בבבל, אולם מחמת ריב שהיה לו שם, עזב את ארץ מולדתו ובא לספרד. וזהו שאמר הנגיד:

"אשר ישב שער בתוך ארץ שנער ובגדולם גער ומאם שנערם" (בית ז'), שנית, ששם אבי הראש כלה היה יוסף, כמו שנרמז בבית ט', "שמואל בן יוסף שמע דברי כוסף שמואל בן יוסף וענדה ספורם". שלישית, כי הנגיד מתאונן על החכמים שעוזבים את ארץ בבל, ועל ידי כן מתבטלות הישיבות (בתים י'-ג'). רביעית, שהשיר נכתב אחרי מות רב האיי גאון, כי הנגיד מודיע שאלו היה הראש כלה בארץ מולדתו, בודאי היו מנשאים אותו ומושיבים אותו בראש הישיבה. ואלו הם דבריו: "ולו עתה יהיה בארץ אביו אזי במקום האיי תעודת אל הורם, ופשטה תורתו ותרשישי דתו בפיות אומתו ונהג את דורם, ושמחו על ראש בני דור לדרוש וקראו אותו ראש ונורם ונזירם" (בתים ט"ז-י"ח).

## ד

## שאר בני דורו

מלבד שמות האנשים שנזכרו בפרק הקודם, יש לנו לקבוע פרק מיוחד בחיי הנגיד אודות יחסו אל שני גדולי דורו שלא בא זכרם עדיין — ר' יונה בן גנאה ור' שלמה אבן גבירול. ר' יונה בן גנאה או ר' מרינוס בן גנאה, שידוע גם כן בשמו הערבי אבו אלוליד, או מרואן בן גנאה, או אבו אלוליד מרואן בן גנאה, היה בן דורו של ר' שמואל הנגיד, ובשנת דתשע"ב (1012) גלו יחד מקרטבא. בעיר הזאת ישב בימים ההם המדקדק הגדול ר' יהודה בן דוד חיוג, ושניהם שאבו את רוב חכמתם בדקדוק ממנו. אבל בעוד שר' שמואל התאבק בעפר רגליו, ר' יונה לא היה תלמידו, אלא למד מתוך ספריו. המחלוקת הידועה נולדה ביניהם מקנאת ר' שמואל לרבו כאשר ביקר ר' יונה את שטת חיוג. "ספרי המחלוקת הזאת", אומר בכר בהקדמתו לספר השרשים של ר' יונה בן גנאה (ברלין, תרנ"ן, עמ' xv), "לא נשארו לדורות. אבדו ספרי ר' יונה אשר בהם קם בעד נפשו ובעד כבוד תורתו וגם אבדו הספרים אשר כתב איש ריבו". הריב הזה נזכר בהקדמת מחברת הערוך אשר לר' שלמה בן פרחון, ואלה דבריו: "והיה בדורו (של ר' יונה) איש גדול בישראל שמו רבנו שמואל הנגיד ז"ל חרה לו מאד על שתפס את רבו (ר"ל חיוג) וגלה שכחותיו ושגגותיו ומהר להשיב על דבריו הוצרך ר' יונה הנזכר לחבר ספר להביא בו ראיות כי מן הדין עשה כל מה שעשה". וגם המעתיק המפורסם ר' יהודה אבן תבון מזכיר את המחלוקת בהקדמת ספר הרקמה. תחלת המריבה היתה על ידי מקרה שקרה בבית אחד מידידי ר' יונה בשרקוסטה, ושמו היה אבו סלימאן בן טראקה, ששם נועדו יחד דורשי החכמה ואוהבי המדע, וביניהם היה איש אחד שבא מן הדרום. האורה הזה ספר באוני ר' יונה והנועדים כי בני ארצו, כלומר הנגיד וחבריו, מצאו מומים בספר החשגה, הוא כתאב אלמסתלחק, והם אומרים לאספם אל ספר ולהשיב על ר' יונה. ר' יונה בקש מהאורה להגיד לו את השגיגות שמצאו מבקרי ספרו, והוא לא ידע לסדר אלא מקצתן. אחרי שוב האיש הזה אל

ארצו קבל מ'ר' יונה תשובות על השאלות אשר שאל, ובהם התאמץ ר' יונה להוכיח שהצדק אתו. אולם האורח ענהו בדברי התולים, לאמר, כי טוב לו לנטוש לפי שעה את הריב ולצפון תשובותיו עד אשר יצא ספר הבקורת וימצא בו עוד שאלות וקושיות אחרות ונכבדות מהשאלות אשר נודמו לו בשרקוסטה. ר' יונה פרסם את התשובה הזאת בספר קטן, הוא כתאב אלתסויה (ספר ההשוואה), אשר היה רק הכנה למלחמה קשה עם אנשי ריבו. מהפליטה שנשארה לנו מן הכתבים והספרים יש להזכיר את ספרו של הנגיד שבו ירה את חציו כנגד בן ריבו, ושמו רסאיל אלרפאק (אגרות החברים). הספר הזה הכיל את כל השאלות אשר שאלו ואת כל הקושיות אשר הקשו הנגיד וחבריו נגד ספר ההשוואה. כפי השערת בכר (שם, עמ' xvii) הספר הזה בלי ספק הכיל הכ"ב ספרים או רובם אשר חבר הנגיד בחכמת דקדוק הלשון שהיו עוד לפני הראב"ע ושהוא מזכירם בספרו ספר יסוד מורא. וגם בספר מאזנים מזכיר הראב"ע ספר אחר שחבר הנגיד בדקדוק הלשון ואומר: "ור' שמואל הנגיד [ממדינת קורטבה] חקק ספר העשר והוא גדול מכל הספרים הנזכרים ואין למעלה ממנו" (שם). ובחברו זה קם הנגיד בחרי אף נגד ר' יונה ויבזהו בזיון נמרץ באמרו: "אנחנו נבאר פה כסילותו של אבו אלוליר בשמוש הלשון וחולשת ראייתו זאת אשר הוא נתלה בה למען ילמד להבדיל בין אמתות הלשונות והעברותיהן ובין נגלות המלים ונסתרותיהן" (שם). אף ר' יונה לא שתק, ויחבר ארבעה מאמרים להגן בעד ראיותיו, והם ידועים בשם כתאב אלתשור (ספר ההכלמה). מן הקדמת הספר הזה יש ללמוד אודות המחלוקת שהתלקחה בין שני גדולי הדור האלה לרגלי אגרת שכתב הנגיד נגד ר' יונה. כשבאה האגרת אליו חפש ונשא אליה הבחינה הברורה וההקשה הברה, וירא כי כולה "דברים בטלים ופטפוטים וטעיות", וישיב על דברי הנגיד אשר האשים אותו בכמה טעיות, ויוסיף לגלות על פגיונות שטת בעלי ריבו, הנגיד וחבריו. כדי להראות כמה עזה היתה המלחמה ביניהם אעתיק כאן את דבריו של ר' יונה כמו שתרגמם בכר מערבית (שם, עמ' xviii): "אבל אינני יכול להתעסק בהשיב על כל מה שנמצא בספרו מפני עסקי שימנעוני מזה כי הרבה חטא באגרתו זאת כפי הרבותו דבריו בה כמאמר החכם ברב דברים לא יחדל פשע. ואולם על דברי רכילות אשר דבר בי אינני משיב לו גמולו כי נפשי יקרה עלי מעשות זה ונשגב אני מעשות לו כאשר עשה לי כי יש בי מדת ענוה שתמנעני ודת אל שתוכיחני . . . ואם שכנגדי יהיה מודה על האמת וידבק בה כי האמת ראויה מכל שידבק בה האדם או תחת גערותו בי ישים תהלה וימיר תוכחתו בשבח. אך אם יוסיף להחזיק בטעותו ולעמוד בכסילותו לא אודקק לזה אחרי שנתבררה כסילותו ונגלתה חרפת מריבתו בי לכל מי שמעיין בספרנו". אולם בזה לא שקט הריב ולא תמה המחלוקת ביניהם, וחוסר החומר מונע אותנו להגיד מה היתה תכלית המריבה. אף אין בידינו להחליט עם מי הצדק, אם עם ר' יונה בחשדו את הנגיד שכל מעשיו היו מתוך קנאה ושנאה, או עם הנגיד אשר, לפי הנראה, האשים את ר' יונה בתום לבב. אך ראינו לנכון להזכיר את זאת כאן כדי למלאות את תולדות הנגיד ז"ל.

גייגער, בספרו Salomo Gabirol und seine Dichtungen, ליפציג, 1867, מקדיש פרק מיוחד להיחס בין ר' שלמה אבן גבירול ור' שמואל הנגיד (עמ' ס"ט-פ"ה). מדבריו נראה שהנגיד אסף את ר' שלמה לביתו, ושבתחלה היתה אהבה עזה בין המשורר ובין הנגיד, ושירי ר' שלמה מלאו חבה ותודה לר' שמואל, אולם אחרי כן עלה פרוד לבבות ביניהם, כנראה מן הבתים שכתב אבן גבירול כנגד הנגיד, הן בגלוי הן בנסתר. גייגער התאמץ למצוא רמזים בשירים אחדים של אבן גבירול, שהמשורר מתאונן על בגידת ידידו הנגיד, אך הדבר מוטל בספק. אמנם ברור שנולד ריב בין שני האהובים מסבה פעוטה. הצעיר אבן גבירול פגע בכבוד ר' שמואל הנגיד באמרו על אחד משיריו דברי התולים וליצנות, ואלו הם: "וצנתה כמו שלג שניר או כמו שירת שמואל הקהתי" (ר' משה אבן עזרא, ברשימה הבודליאנית לר' משה שטיינשניידער, עמ' 2333). ממילא שגם חברי הנגיד וגם בנו ר' יהוסף היו מרגישים שנפגם שמו של הנגיד, אשר אליו היו כולם נושאים את עיניהם, ויכתבו מליצות נגד אבן גבירול. הוא השיב בתרון אף ושפך בוז על הנגיד ועל סיעתו בדברים שלא היו מסוגלים לעורר אהבה בין המריבים.

לעומת דעת גייגער וראיותיו, יש להזכיר חקירות בראדי (עי' מאנאטסשריפט, חלק מ"ג, 1899, עמ' ש"ד-ש"ה, "Gabirol und Samuel der Fürst"; וחלק נ"ד, 1910, עמ' שכ"א-של"ב, "Das Entschuldigungsgedicht Gabirols an Samuel ha-Nagid"); והערות קויפמאן (עי' שם, חלק מ"ג, 1893, עמ' ש"ז-ש"ח, "Das Huldigungsgedicht Salomon ibn Gabirols für Samuel ha-Nagid"). על ידיהם מסתייעא מילתא שמעולם לא שלטה קנאה ותחרות בין שני ענקי הדור האלה מסבת המחלוקת. ויש סמך וסעד לדבריהם בשירי אבן גבירול שמוכיחים על הידידות והריעות שהיו ביניהם. למשל, השיר שכתב אבן גבירול שמתחיל: "מי זאת כמו שחר" (עי' שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, כרך ראשון, ברלין, תרפ"ד, עמ' ס'). בשיר הזה אומר: "לראות שמואל הראה אני עולה להיות לביתו סובבת ומקיפה. ואוי עניתה: אל תלכי, אל! כי אתו בחיתך לא תהיי צפה, כי מת וגם ירד לשאול, ברב חשק כלה באהבתו אותך וגם נספה, לבי אל שמואל שעלה בארצנו כעלות שמואל ברמה ובמצפה, חקר תבונת שכל, סוד סתריה גלה, ונפזרת שמה מאספה. שלל שלליה וכמס באצרותיו, ובטח במחמדי זהבה וגם כספה. דודי ידיד נפשי, אתה צרי מכאוב, ולכל חלי את כתעלה וכתרופה. למאד אהבתיך אין קץ לאהבתך, הנני בחנני ולבי בואת צרפה" (בתים י"ט-ל"ד). בין שירי אבן גבירול נמצאים כמה דוגמאות מסוג זה שבהן מתאונן המשורר על פרידתו מאת אוהבו, כמו באמרו: "הנקל לך פרידת רב שמואל והוא אבי ופרשי ורכבי" (שם, עמ' ס"ד, בתים ג'-ד'). המשורר מדמה את צערו לצער אלישע כשלוקח מאתו אליהו. במות המדקדק הגדול דונש בן לברט חבר אבן גבירול שיר אשר בו הוא מגדיל ומעריץ את הנגיד בתור בעל דקדוק מומחה, ואומר עליו: "שמואל! מת בנו לברט ועמדת עלי כנו וכלינו מאד אליו ואולם הנך הנו"

(שם, עמ' ס"ה, בתים א'-ב'). אמנם, אף אם היה דונש בתיים, היו מכריחים אותו להיות כפוף לנגיד. היוצא מזה הוא שגם כי התקוטטו ופסקה ידידותם, אכן גבירול הכיר את שגיונו בדברו סרה על אוהבו, והתאמץ לתקן את אשר עותו. בשירו שמתחיל: "קום הומן ולבש עדניך", בא לפייס את הנגיד. ואלה הם דבריו: "הבן לך כי יש לך היום ריב עם בני לוי צפוניך. הקרב לעמתם שעיר חמאת אולי יכפר בו עונך. אנא כרוב ממשח, לאט עלי עד אערך משפט לפניך" (שם, עמ' ס"ו, בתים כ"א-כ"ו). הרוזים אלה מעידים על גדולת נפשו של המשורר שמורה על האמת ומכניע עצמו לפני הנגיד, ואולי שמחל הנגיד על כבודו, כי ענו היה, ושחזרה אהבתם ליושנה.

## ה

## חבורי הנגיד

עתה נרשום את החבורים והספרים שכתב הנגיד, מהם שנשארו בקטעים, ומהם שנאבדו ברוב הימים. מהספרים שנשארו כמעט בשלימותם הדיואן יוצא היום בראשונה לאור עולם בעה"י. אודותיו אדבר ביהוד בפרק הבא, וכאן ארשום את שאר החבורים, ואלו הם:

(א) **אלאסתִנָנא**, כלומר ההסתפקות, ידוע בעברית בשם ספר העושר. הספר הזה היה לפני ר' אברהם אבן עזרא, שמוכירו בהקדמת ספר מאונים (עי' לעיל עמ' xxxv), ומדבריו נכר שספרו של הנגיד נחלק לכ"ב שערים. הספר דן בדקדוק הלשון ובפירוש המקרא, ואפשר שכל הביאורים שמביא ר' אברהם בפירושו על התנ"ך בשם הנגיד שאב מתוכו. וגם ר' דוד קמחי, שמוכיר בספר השרשים שלו את דברי הנגיד, כמו למשל בשרש דרש, שאמר: "וגם הנגיד ז"ל כתב שמצאו ברוב הספרים חטף", היה פתוח לפניו ספר זה. בגליון עמ' שפ"א של כתב יד שלי מספר אר"ט (עי' בספרי אהל דוד, עמ' LI) נמצא כתוב: "ודרשו (תהלים ק"ט, יו"ד) רש"י ורבי' ישעיה ז"ל כתבו שהוא בחטף ורד"ק כת' בשרשו כי הנגיד מצאו חטף ברוב הספרים ויפה כת' שם ה"ר אליה הלוי ע"ש ונ"ל להוכיח כן מרלא מסיר עליה ועל ודרשו השופטי' היטב ב". ובגליון עמ' תנ"ט בכתב יד הנזכר, אנו קורים על משלי ח', ט"ו, ככה: "ותרגומו דיני דתריצותא וזה לשון הה"ר יוסף ׳ נחמיש נמצא בהללי מתוקן על הגרד ארץ אבל בבבלי ובכתיבת הנגיד נמצא צדק והתרגום מסייעם עכ"ל". אולם אפשר שהחכמים הללו נטלו את דבריהם מן המקרא שכתב הנגיד בעצם כתב ידו, או מתוך נוסחא שנעתקה ממנו. זכר כתב יד זה נשאר לנו בבן תהלים, שיר כ"ו, ששם רושם ר' יהוסף בן הנגיד בכתובת: "ולו על איש חלו פניו בני הנדיבים לדקדק המקרא אשר כתב בידו". הדברים האלה אינם מתאימים מלה במלה ואות באות עם הנוסח בערבית שהיא שפת המקור: "ולה אלי שכץ כלפה אל אשראף עלי מקאבלה אל מקרא אלרי כתבה בכט ידה" (הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, עמ' נ"ה). בכל זאת

הכתובת בדיואן שלנו מעלה מטה מדוייקת. "כלפה" רוצה לומר הפקידו אותו, המלה "על" ראויה להכתב "אל", בעוד שהפועל "לדקק" מובנו כאן להשוות ולחקן. הרכבי הואיל לתרגם את הכתובת ככה: "ולו לאיש אחד אשר הזהירו להשגיח על הגהת המקרא אשר כתב בכתב ידו" (שם). פלא, במחילה מכבודו ז"ל, שנטה מהמובן הנכון בתרגמו "כלפה אל אשראף" במלים "הזהירו להשגיח". ובבארו את השיר הוא כותב: "שיר ל"ג ערוך לאוהב אחד אשר הנגיד בקשו להשגיח על הסופר אשר כתב בעדו את כתבי הקדש; וברשימה הערבית כתוב בטעות כי האוהב הלז (או הנגיד בעצמו?) כתב את המקרא" (שם, עמ' קע"ד). מואת אנו רואים שהרכבי שער שאופי המלאכה אשר אליה צפה הנגיד היה השגחה ולא השואה, ושהמקרא נכתב בשביל הנגיד ולא בעצם ידו. הרב בראדי הלך בעקבות הרכבי ולא סר מתרגומו או מביאורו הנ"ל ימין או שמאל (כל שירי ר' שמואל הנגיד, ורשה, תר"ע, עמ' קי"ב). הבה ננתחה את החומר שבידינו לנתחיו למען ברר את הענין המסובך הזה. (א) לפי הכתובת הערבית ותרגום הרכבי, ולפי הכתובת שבידינו, המקרא הוא בכתב ידו של הנגיד. (ב) המלה "מקאלה" רומזת למציאות מקרא מלבד ספר הנגיד, ומוכיחה שאופי המלאכה היה השואה והגהה. (ג) מהבית השלישי של השיר אנו מבינים שהיו בכאן שני אנשים, האחד מגיה והשני סופר. (ד) הבית השני מורה שהנגיד דן בדבר עם המגיה במשך ימים רבים. (ה) מהכתובת ומהבית האחרון יש להחליט שהיו אנשים חוץ מהנגיד והמגיה אשר היו מעוניינים במלאכה, ושהם היו מחבריו של המגיה. (ו) מהעובדה שהנגיד שלח מכתב שיר למגיה נראה שלא היה דר בעירו.

אם כן, לפי דעתי הענית, השיר וכתובתו מורים שגדולי עדה אחת שמעו את שמע ספר הנגיד, ובחפצם להשוות את המקרא אשר בידם עם כתב ידו של המדקדק הגדול, נהלו אותו מושא ומתן ארוך. כנראה שהנגיד לא אבה להפרד מספרו פן יקראנו אסון, ושגם הם מפני הטעם הזה עצמו לא רצו לשלוח את ספרם עם החכם המגיה הרמוז אליו. וגם אפשר שבחלילה לא עלה במחשבתו של המגיה הנבחר הזה לבוא אל הנגיד ולשהות בעירו עד תום מלאכתו הארוכה. ובכן מתחנן לפניו הנגיד — כי "בחייך" פה לשון בקשה — לשלוח אליו סופר בר סמכא אשר יעתיק למען "בני הנדיבים" את הכתב יד, ובגמור שליחותו ישוב אליהם עם הנוסחא אשר העתיק, ואז יוכל המגיה הנ"ל להשוותה עם הכתב יד שבידם ולהגיהו. ואולי שהנגיד מבקש ממנו להפקיד סופר בקי אשר יעתיק תחת השגחתו את הכתב יד שברשות העדה אשר בראשה עמדו "בני הנדיבים" ולהביא את הנוסחא אל הנגיד למען ישוה אותה המגיה הנ"ל עם כתב יד הנגיד. כמדומה לי שההשערה השניה יותר מתקבלת על הדעת מפני עצם לשון השיר, ויען שהנגיד בודאי חפץ להתבונן בפרטי הכתב יד אשר ברשות העדה למען התחקות על דקדוק כתב ידו הוא. חבל שאין לנו עדות מפורטת וגמורה בנדון זה.

מעניין מאד כי הכתב יד של הנגיד בא בשנת ה"ס (1300) ליד השר טרורס

הלוי ו' אבו אלעאפיה. בכתובת לשיר מספר של"ד של השר המשורר הזה אומר המעתיק: "ולה ז"ל מא כתב עלי ארבעה ועשרים כט אל נגיד ר' שמואל ז"ל אשתראהא בשביליא שנת ה"ס ליצירה". זאת אומרת בהעתקה עברית: ולו (כלומר לשר טדרוס) ז"ל השיר הכא אשר כתב על ספר העשרים וארבע, כתב יד הנגיד ר' שמואל ז"ל, אשר קנהו באשביליא בשנת ה"ס, ובשיר עצמו השר אבו אלעאפיה אומר:

|                        |                          |
|------------------------|--------------------------|
| לכן עמרם נתנני אזי אל  | והנגיד כתבני שמואל       |
| שנת ד"ן ח"ף כתבני בדיו | רקמני כמו רקמת בצלאל     |
| ולא ידע אנוש ערבי ומיד | ליד סרתי בלי דורש ושואל  |
| וטדרוס בן יהודה הקהתי  | שנת ה"ס בא ויהי לי לגואל |

(עי' "ספר גן המשלים והחידות להשר טדרוס הלוי ו' אבו אלעאפיה כפי עתקת מר שואל יוסף מהזנקונג מכתב ידו ממש כתבניתו כצורו, לונדון, תרפ"ו"). הטור השני מפין אור על ספר המקרא של הנגיד משני פנים. ראשונה, הוא רומז אל התאריך אשר בו נכתב הספר, ושנית, הוא מעיד שהיה הספר מהודר בציורים בתכלית היופי. לפי עניות דעתי, פתרון ראשי התיבות אשר בו כפול הוא: התיבות "ד"ן" מורות על ימי שני חיי הנגיד בכתבו את הספר, דהיינו חמשים וארבע שנה, בעוד אשר התיבות "ח"ף" מורות על שנות היצירה לפ"ק, דהיינו שמנה מאות ושמנה — אם נמנה בכאן את הפ"ה הפשוטה במספר שמנה מאות, וזה פשוט ושכיח. ההשערה הזאת מאשרת ומקיימת את אשר קבענו בפרק הראשון בנדון שנת מולדתו של הנגיד שהיתה דתשנ"ג. ההבדל בין דתת"ח ודתשנ"ג הוא נ"ה, אבל המספר הזה לא מורה על שנות הנגיד במלואו, כי לא ידענו באיזה חדר משנת דתשנ"ג נולד, ובאיזה חדר משנת דתת"ח כתב את ספר המקרא.

(ב) **אלחנה**, כלומר ויכוחים (עי' על זה שטיינשניידער, *Die arabische Literatur der Juden*, פפד"מ, 1902, עמ' ק"ט).

(ג) **רסאיל אלרפאק**, כלומר אגרות החברים, עי' לעיל עמ' xxxv.

(ד) **ויכוח**. בספר זה הנהיג ר' שמואל הנגיד ויכוח בנדון הקראן בפרט, ודת הישמעאלים בכלל, אולי עם הסופר הערבי אבן חזם, בשנת דתשע"ג (1013, עי' שטיינשניידער, שם, עמ' ק"ל).

(ה) **הלכאטא גבראטא**. מהשיר המתחיל: "אלהים האריך לי פה בתורות" (ב"ת, סי' ק"ו), ומהכתובת שעליו, אנו לומדים שבאיר שנת דתת"ו (1056) יצא הנגיד למלחמה מטעם המלכות, ואירע שנלכד והיה בסכנה גדולה, אולם הצילו ה' בנסים ונפלאות אשר לא נשמעו כמותם, וידור הנגיד נדר בעת ההיא לחבר הספר הזה. דר' מאנן בספרו *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, חלק א', סינסינאטי, 1931, עמ' תר"ל, הערה א', מפקפק באמתות התאריך הזה, אולם שלא בדיוק, ולחנם מגיה התאריך דתת"ו לדתת"ט, שכבר בררנו בפרק הראשון כי הנגיד היה עוד בחיים בשנת

דתת"ח. אבל מה שדקדק מאנן בספרו עמ' ר"ד, הערה ה', האמת אתו, כי במחברתי, The Newly-Discovered Diwan of the Vizier Samuel Hannaghid, לונדון, מארץ, 1924, הוצאה מיוחדת של Jewish Chronicle Supplement עמ' ג', התאריך הנוצרי נכון הוא, אך התאריך העברי משובש, וצריך לתקנו ולגרום 4816 במקום 14815.

הספר הלכאמא גבראתא נאכד מתוך ספרותנו. השם לקוח מלשון התלמוד בברכות, ל"א ע"א, ששם אמר רב המנונא: "כמה הלכתא גברותא איכא למשמע מהני קראי דחנה". וכן בגמרא סוכה, סוף דף ל"ח ע"א, איתא בשם רבא: "הלכתא גיברתא איכא למשמע ממנהגא דהלילא הוא אומר הללויה והן אומרין הללו' מכאן שמצוה לענות הללויה". תכליתו, תוכנו ומגמתו של הספר מפורשים בשיר ב"ת, סי' ק"ו, מחשבתו של הנגיד היתה להקחות את שיני שונאי הרבנים ואיבי התורה שבעל פה, דהיינו הקראים, לפי שהוא אומר: "ולכן חזקו מינים זרוע ודלה דת וקלו החמורות, והרחיבו והפמירו שפתם ושלחו יד מתי ידות קצרות, והשחירו צדקות הלבנות והלבינו רשעות השחורות, ולכן הנני חוקר בדת אל כפי יכלי ושכלי עוד חקירות, ומוכיר התעיות להניאם וכותב להקיום ההדורות" (בתים ל"ה—ל"ט). הוא הולך ומונה את קורות המשנה והתלמוד מהימים היותר קדומים: מחלוקות בית שמאי ובית הלל (בית ט'), מעשה ר' יהודה הנשיא שהוא "קם ואגר בתורה שבעל פה שש מגורות, והאיר את פני עולם במשנה" (בתים י'—י"א), מסדרי הבריתות והאמוראים שפירשו את המשניות עד שבאו רב אשי ורבינא ו"נתנום בתלמוד זה עלי יושר אגורות" (בית כ"ה). בספר דר' מאנן הנ"ל (עמ' תרל"ב—תר"מ) נמצאה העתקת קטע מן הגניזה של ארבעה דפים אשר דר' מאנן חושב שהוא חלק מההלכאמא גבראתא. מחבר הספר אשר ממנו נשאר הקטע משתמש בשתי לשונות, דהיינו, ארמית וערבית, ומחוסר חומר אין לאל ידינו לגמור באופן מוחלט איוו משתייהן—אם אחת משתייהן—השפה העקרית. אמנם, לפי שעה, הדעה מכריעה שהיא השפה הערבית,

<sup>1</sup> אגב, הנה מקום אתי להעיר בקשר עם הענין הזה, שבספרו הנ"ל, עמ' תרל"ה, הערה ה', דר' מאנן מעתיק את הכתובת שבעמ' י"ח בספרי מעט דבש—היא הכתובת אשר בראש שיר ק"ו בן תהלים—ומשנה את פירושי אשר בין חצאי לבנה על הראשי תיבות "י"א", וכותב "ירחמהו אלהים", תחת "ויקירהו אל". ראשונה, כבר ראינו שהנגיד היה עוד בחיים כשקבץ יהוסף את בן תהלים, ולכן אי אפשר שיתפלל על אביו החי "ירחמהו אלהים". ובהקדמה לספר בן תהלים יראה הקורא שיהוסף מזכיר את אביו בברכת "יבדרהו האל" ו"ישמרהו ה' לטובה". שנית, שבראש שירים שונים בספר בן תהלים אנו קוראים את המלים בשלימותם, למשל: "ויקירהו האל" (כ"ו), "יקירו השם" (ס'), "יעזרהו אל" (ק"א), "יבדרהו האל" (קל"ח), "יבדרהו השם" (קמ"א), "יחקהו השם" (קמ"ד).

זה מפני שלשה טעמים: הטעם האחד הוא שהסעיף ברף ג' ע"א, המתחיל: "ביע אל ארוסה לאמלאכהא", הוא בערבית, ולולא היתה שפה זו השפה העקרית, לא היה כל צורך להשתמש בה, כי דברי הסעיף אינם מיוחסים אל שום אדם, אלא כתובים סתם, ולכן יש לנו יד לסיים שהם דברי המחבר. הטעם השני הוא, שכאשר המחבר מדבר על עצמו (אם המחבר הוא ר' שמואל), או כשהוא מזכיר את החכם אשר את ראייתו הוא מביא (אם המחבר אינו ר' שמואל), הוא משתמש בשפה הערבית ואחר כן הוא מביא את הראיה בארמית. וכן אנו רואים שהסברה אשר ברף א' ע"ב מתחלת בערבית: "קאל שמואל הלוי. כד מעינינן". אם השפה העקרית לא היתה ערבית, כי אם, למשל, עברית, היה המחבר כותב: "אמר שמואל הלוי" (עי' מעבר לרף זה, שורה ט'). והטעם השלישי הוא, שהארמית בכאן היא היא לשון החכמים ודבריהם אשר מפיחם מביא המחבר את הסברות, ואיננה לשון החבור. ועתה, אפילו אם נשער עם דר' מאנן שהקטע הזה שייך לחבור אחד בענין הלכה מחבורי הנגיד—ויש סמך להשערה זו בזה שהוא נזכר בלשון "קאל שמואל הלוי", ולא "קאל ר' שמואל הלוי", אשר ממנה אפשר לסיים כי המחבר מדבר על עצמו, אף על פי שלפעמים היו נוהגים להזכיר את שמות החכמים בלי כל תואר—מסופקני אם הקטע הוא חלק מההלכתאא גבראתא. ראשונה, קשה לחשוב שהנגיד ציין את ספרו שנכתב בערבית—אם באמת הערבית היתה השפה העקרית—בשם ארמי, שלא נמצא דוגמתו בספרות הערבית היהודית. המחברים שכתבו בערבית בנו את חבוריהם בלשון ערבית בלבד. שנית, אין לאל ידינו למצוא בקטע שום רמז למה שהיה עקר כונתו של הנגיד, אך כאן עלינו להודות שלא מצאנו זאת אף בדברים אשר הביאו החכמים מההלכתאא, ואפשר שהגשים את כונתו בהקדמה כוללת לספר. אבל מעניין לציין כאן שסמך "באשר אתוה ואכתוב עלי אמרות גאונים הבחורות, ורב האיי גדול כלם אשו לי פליאות להתפאר צפירות" (ב"ת, סי' ק"ו, בתים מ"ג-מ"ד), יען כי בקטע הגניזה נזכר שמו של רב האיי לפעמים קרובות. עם כל זה, יש סבה שלישית, והיא שבמאמר אשר בשם הנגיד נזכר רב האיי גאון בברכת החיים "יתקיים לעלמין" (רף א' ע"ב), ובמקום אחר בקטע נזכר הגאון בברכת זצ"ל (רף ד' ע"ב). זאת אומרת שבזמן שכתב הנגיד את הדברים שנכללו בקטע היה הגאון עוד בחיים, כלומר קודם שנת דתשצ"ח (1038) אשר בה נפטר הגאון. הידיעה הזאת מתנגדת בגלוי למה שאנו קוראים בבן תהלים, שבחדש אייר שנת תת"ו (1056) עלה בדעת הנגיד לחבר את ספר הלכתאא גבראתא. ההבדל הזה בהזכרת הגאון חשוב הוא, אבל אי אפשר למצוא בו ראיה מוחלטת שמחבר הספר אשר ממנו נשאר בידינו הקטע לא היה ר' שמואל, שאפשר שחבר קצת הספר בחי' רב האיי וקצתו אחרי פטירתו (עי' מאנן, שם עמ' תרל"ב). גם אי אפשר להביע כאן כל דעה שהיא אם יש איזה יחס כל שהוא בין הקטע ובין ספר מכתצר אלתלמוד אשר עליו נדבר להלן.

יש מחכמי הדורות שראו את הספר הזה בעיניהם ומביאים דבריו, ומהם שמביאים דברי הלכה בשם הנגיד בלי להזכיר את שם החבור אשר ממנו

לוקוח, למשל:

ר' יצחק בן יהודה אבן גיא כתב: "וכגון רבינו שמואל הלוי שקבל מהרב ר' חנוך וזקנים שבדורו הלכה למעשה שאין מתפללין בתפלת המוספין של ראש השנה כלל ז' אלא ט' ברכות מתפללין" וכו' (שערי שמחה, חלק א', פירטה, תרכ"א, עמ' כ"ט; עוד שם, עמ' י"ז; עי' גם שערי תשובה, שו"ת הגאונים לייפציג, תרי"ח, סי' ס"ו).

ר' אשר בן יחיאל אומר: "אבל הוא כתב ואנו קבלנו מחכמים גדולים ובעלי הוראה ואנשי מעשה שקבלו הם מחכמים שלפניהם כגון רב שמואל הלוי שקבל מן רב חנוך וזקנים שבדור הלכה למעשה שאין מתפללין שבע אלא תשע וכן מורין ועושין" (האשרי, סוף מסכת ראש השנה; עי' טור אורח חיים לר' יעקב בנו, סי' תקצ"א; וגם הרשב"י, תשובות הגאונים, ברלין, תרמ"ז, עמ' שס"ד). אבל אי אפשר להחליט אם הרבנים האחרונים היה לפניהם הספר עצמו, או אם שאבו את דבריהם מספרי הקדמונים שהשתמשו בגוף ההלכאתא גבראתא, ואלו הם על פי סדר זמנם:

ר' יהודה בן בריויל אלברצלוני מביא בספרו, ספר העתים (הוצאת יעקב שור, ברלין, תרס"ג, עמ' xxxi), דברים חשובים מתוך ההלכאתא גבראתא, למשל, בסי' קע"ט הוא אומר: "וכתב הנגיד הכי אמר שמואל הלוי אית מרבנן דאמרי חלילה חלילה לבני ספרד שיניחו את התרגום כמו שאמרו שואלין הללו שבספרד מקום ריבוץ תורה היה מומן בית ראשון מגלות ירושלם עד עכשיו" וכו', עד סוף כל הענין (שם, עמ' רס"ז).

ר' אברהם בן דוד מזכיר את הלכות הנגיד לכתובות, ואולי היה הספר הזה חלק מההלכאתא. בספר תמים דעים, סי' רל"ח, אנו קוראים: "מיהו גבי מוזנות האשה אבעו לה למכתבה דהיא פסקא אחריתי דלקמן. ובהלכות הנגיד מפורש בפי' ארוסה יתומה". ועוד, "וכן כתב הגירסא מחוברין בשעת יציאה אתא לאשמועינן וכו' וכיון דיחיד ורבים הוא הלכה כרבים. מן הטעם הזה דחה הנגיד ז"ל את דברי רבי שמעון מהלכת'".

ר' אברהם בן יצחק אב"ד מנרבונא אומר: "והנגיד כ' בחבורו אין מטילין קנקנתום לתוך הדיו" (האשכול, חלק ב', האלברשטאדט, תרכ"ח, עמ' מ'; ועי' שם, עמ' נ"ב וס"ז).

ר' זרחיה הלוי מביא: "וראיתי לנגיד ז"ל בהלכתא גבראתא פי' אחר בשמועה זו ולא ישר בעיני" (המאור, כתובות פרק ב', בדבור המתחיל: "אמר רב הונא אמר רב"; ועי' שם, פרק ח', בדבור המתחיל: "פירות התלושין מן הקרקע"). ר' אשר בן משולם מלוניל, עי' להלן, ר' אהרן בן יעקב הכהן מלוניל, ומחבר כל בו. ר' משה בן נחמן כותב: "ובפ' המביא אשם תלוי במס' כריתו' אסיקנא רשב"ג סבר מעוכ' גט שחרור אוכל בתרומה וכן כתב הנגיד בהלכתא גברתא דמתני' סתמא כרשב"ג דהתם והלכה כותיה" (חידושי גיטין, דף מ"ה ע"א). ובמלחמות ה', בבא קמא, סוף פרק ב', בדבור המתחיל: "ועוד אמר רבה", הוא מביא: "וכתב הנגיד ר' שמואל הלוי ז"ל בהלכות הנזכרות שלו" וכו'. (ועי' להלן, ר' בצלאל אשכנזי).

ר' אהרן בן יעקב הכהן מלוניל אומר: "וכתב הר' אשר ומצאתי בהלכתא גברתא שחיבר הנגיד ז"ל שאמר שאם אכל ענבים או תאנים ושתה יין בבת א' מברך על הכל על העץ ועל פרי העץ בשם רבינו האי וכן מצאתי בחבור הרמב"ם ז"ל" (אורחות חיים, פירינצי, תק"י, דף ל"ז ע"ד). מחבר כל בו מביא בסי' כ"ד: "וכתב הר' אשר ז"ל ומצאתי בהלכתא גברת' שחבר הנגיד ז"ל שאמר שאם אכל תאנים או ענבים" וכו'. ר' בצלאל אשכנזי מביא בשם הרמב"ן: "ומצאתי בהלכות הנגיד ז"ל שמקצת נוסחאות גורסין בהן הא רבי מאיר אליבא דר"ג" וכו' (שיטה מקובצת, מסכת כתובות, פרק ג', בדבור המתחיל: "הא רבן גמליאל הא ר' יהושע"). ר' חיים יוסף דוד אזולאי (שם הגדולים, חלק ב', עם ועד לחכמים, חלק ב', פפד"מ, תר"ן, עמ' ס"א, ורמ"ז—רמ"ז).

מחבר ספר אסופות (כ"י, דף ס"ב ע"א, עי' ה' הירשפעלד, Descriptive Catalogue of the Hebrew MSS. of the Montefiore Library, לונדון, 1904, עמ' ל"ז, סי' קל"ד; עי' מאנאטסשריפט, 1868, עמ' תמ"ט; ומאגאזין, חלק י', עמ' פ"ה; ועוד עי' שערי שמחה לר"צ גיאת, חלק א', עמ' י"ז, הנ"ל).

ראיתי לנכון להביא מדברי החכמים במלואם למען יתבונן הקורא בסקירת עין איך ספר ההלכתא נודע בגוף לחכמי ארצות שונות בתקופות שונות, בעוד אשר נעלם מחכמי מקומות וזמנים אחרים, זולתי בשם, ויצטרכו לסמוך על עדי ראיה בנוגע לתוכנו. הספר הזה או שריד ממנו נמלט מאבדון בקהלות אחדות, בעת אשר נכחד כולו או חלק ממנו בקהלות אחרות, עד אשר נסתר לגמרי מעיני כל חי. חבל על דאברין!

(ו) **מכתצר אלתלמוד.** את שם הספר הזה המיוחס לנגיד מצאתי בין יתר שמות הספרים שנכתבו בערבית על ידי גדולי חכמינו ז"ל אשר מזכיר ר' יששכר בן מרדכי בן סוסאן המערבי בהקדמה לספרו "אלשרח אלסוואני" ואלו הם דבריו: "וביאור המלות הקשות שבתלמוד לרב' שרידא גאון זצ"ל מכתצר התלמוד קמן לרבינו שמואל הלוי הנגיד זצ"ל" (עי' ספרי אהל דוד, עמ' ס"ה). לפני החכם המערבי הזה היה חבור שמיוחס לנגיד בענין הלכה אשר בודאי היה משונה מספר הלכתא גבראיתא. ההלכתא גבראיתא הכיל את החלכה מהתפתחותה עד סוף זמן הגאונים, והמכתצר אלתלמוד היה מסודר, כנראה משם הספר, על פי התלמוד בקצור, אפשר כמו שעשה אחריו בן ארץ המערב, ר' יצחק בן ר' יעקב אלפאסי. אם נרהיב עוז בנפשנו, יש לשער לומר שהספר הלכות למסכת כתובות הנזכר בספר תמים דעים (עי' לעיל, עמ' xxxii) הוא "מכתצר אלתלמוד" שהיה לפני החכם המערבי, ומכיון שדבריו אלו הם היחידים אשר יש לנו לסמוך עליהם, צריך להדגיש שאי אפשר להגיע לשום מסקנא בנדון מהות הספר הזה.

(ז) **מבוא התלמוד.** מלבד הספרים הללו, מיחסים לנגיד עוד ספר בהלכה, והוא ספר מבוא התלמוד. המבוא הזה נדפס כמה פעמים בהוצאות התלמוד באמשטרדם משנת תע"ד והלאה, אחרי שנדפס בראשונה בפני עצמו בקושטא

שנת ר"ע (עי' שטיינשניידער ברשימתו של ספרי הבודליאנא, עמ' 2468). כבר האריכו החוקרים מעניות והחליטו על פי עדים עתיקים ונאמנים שהחבור הזה לקוי בחסרות, יען שלפי החכמים הקדמונים כמה דברים וענינים שנמצאו בחבורו של הנגיד בהיות החבור לפניו, אינם נמצאים במבוא התלמוד שלנו. מכתבי היד מוכח שהצדק עם הקדמונים, ושההוצאות שלנו אינן מתאימות עם עקר החבור כמו שיצא מידי המחבר עצמו (עי' על זה באריכות בספרי אהל דוד, עמ' אס"ו-אס"ז). נוסחת מבוא התלמוד אשר ברשותי (כ"י סי' אמ"ו, סעיף ב) מכילה חומר רב יותר ממה שנמצא בהוצאות, אולם אינו מוכח מן הכתב יד שהברייתא של הל"ב מודת, שמוכיר ר' אברהם בן ר' אליהו בספרו רב פעלים, היתה נכללת במבוא התלמוד של הנגיד (עי' מה שכתב דר' ה. ג. ענעלו ברבעון האנגלי Jewish Quarterly Review, New Series, חלק כ"ג, 1933, עמ' שס"ה, הערה).

## ו

## הדיואן

ספר זה נחלק לשלשה חלקים: החלק הראשון נקרא בן תהלים, והוא כולל ר"ג שירים. החלק השני נקרא בן משלי, וכולל אקב"ו שירים, ולפי מה שהערתו בשולי עמ' רל"א, יעלה מספר שיריו לאקב"ו. והחלק השלישי נקרא בן קהלת, ובו תי"ג שירים. סך הכל אתשמ"ב או אתשמ"ג שירים. בן תהלים סודר על ידי ר' יהוסף, ובן משלי על ידי ר' אליסף, והם שני בני היצחק, הוא הנגיד. אך אין לנו ידיעה ברורה מי היה מסדר החלק השלישי. בכל זאת יש יד לשער כי איזה שירים בבן קהלת קדמו לחבורם של איזה שירים בשני החלקים האחרים, כאשר נברר להלן. ואם נפן עתה לשאלה הנחוצה, מי סדר את בן קהלת, יש לומר כי אם ר' יהוסף או ר' אליסף עשה זאת, בודאי רשמו היה נכר על ידי כתובת או על ידי הקדמה, אבל מכיון שאלה נעדרו בבן קהלת, מורשים אנו לשער כי הנגיד בעצמו סדר את השירים בחלק הזה.

כבר מצינו לעיל בפרק ראשון כי בבן קהלת נכללו שירים שנתחברו בסוף חייו של הנגיד, כלומר משנת דתתי"ג (1053) עד שנת דתתכ"ג (1063) לכל הפחות, כי יש שירים בדיואן אשר אין אנו יכולים להתחקות על תאריך חבורם. אבל ברור שר' יהוסף העתיק איזה שירים בבן תהלים מבן קהלת. וזה יסוד הסכמתנו, שמצינו כי מסדר בן תהלים רומז כמה פעמים על השירים שנמצאו בבן קהלת מבלי העתיקם (עי' ב"ת, שירים פ"ט, ק"ב, קל"ט, ק"מ, והשוה עם ב"ק, שירים שנ"ב, שנ"א, ת"ג, קל"ח, אחד אחד). מלבד זה בט' מקומות נכפלו השירים בבן קהלת ובבן תהלים, ופעם אחת בבן קהלת ובבן משלי, כאשר יראה המעיין מן המספרים שנספחו להשירים במפתח. וכאן אתן רק דוגמא אחת: השיר המתחיל: "אמת נעלה", נמצא בבן תהלים, סי' קל"ח, ובבן קהלת, סי' כ"ח. אולם ההבדל ביניהם הוא שהשיר בבן תהלים מכיל נ"א בתים, וזה של בן קהלת מכיל רק ח"י בתים. איך לפרש זאת? בודאי שהשיר המכיל מספר ידוע של בתים מאוחר בזמן לשיר המכיל פחות, ולא להפך. מלבד זה,

השיר בבן קהלת יש בו עוד סימן קדמות, כי הוא נראה כאלו לא נכתב מתחלה מתוך הסבה הנתונה בכתובת שבראש השיר בבן תהלים. לפי דעתי, חבר הנגיד את השיר בבן קהלת סתם, טרם יקרה המקרה אשר נזכר בכתובת שבבן תהלים, אבל אחר כן, כשקרה המקרה ההוא, השתמש הנגיד בשיר הזה והוסיף עליו בתים הראויים לשעה.

ובזה נבדל בן תהלים מבן משלי ומבן קהלת, שבראש רוב שירי בן תהלים ישנם כתובות אשר בהן מפרט ר' יהוסף תנאים שונים השייכים לכל שיר ושיר, כמו התאריך, הקורות הנזכרות בשיר וסבת חבורו. כתובות בן תהלים שבדיואן שלנו כולן בעברית, בעוד אשר אלו שנמצאות בכתבי יד שונים ובקטעי הגניזה, בין שנדפסו ובין שלא נדפסו, הן בערבית. ואפילו בראש איזה שירים בדיואן שלנו—דהיינו, ב"ת, סי' קמ"ט—קנ"ד, קפ"ג, קפ"ה, קפ"ז—קצ"ח—אנו מוצאים את המלים "ולה איצא" תחת "ולו עוד". ובלי ספק כי ר' יהוסף בעצמו כתב את הכתובות במקור בערבית, ונתרגמו לעברית על ידי אחד המעתיקים הקדמונים.

אודות מה שנתרגמתי אני, עי' לעיל, עמ' v.

מלבד השירים שקובצו יחד בכתב יד שלנו ישנם עוד שירים אחרים השייכים לנגיד אשר מקומם נפקד בספרנו. בבן משלי בעמ' קס"א של הכתב יד, (עי' עמ' ק"ל של הספר הזה), הניח המעתיק ריוח של שני עלים ושלשה רבעי עלה. אין אנו יודעים אם עשה זאת מטעם שלא היה יכול לקרות את הכתב יד שהיה לפניו מפני הטשטוש, או שהיה בדעתו לחזור עליו ולהעתיקו ולא עלה בידו לעשות כן מפני איזה טעם שאינו ידוע לנו. והעובדה היא שקצה מהחסרון בכתב יד שלנו, כלומר איזה חרוזים מאות ב', הוציא לאור דר' דוד ילין במאמרו Ein neues Fragment des Sefer 'Ben Mischle' Samuel ha-Nagids במכתב העתי מאנאטסשריפט, חלק נ"ו, 1912, עמ' תש"ל—תשל"ה. עוד יש למנות את השירים שנדפסו על ידי הרכבי בספרו זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ס"ט פטרבורג, התרל"ט, וגם על ידי בראדי בספרו כל שירי ר' שמואל הנגיד, ורשה, תר"ע, ולבסוף על ידי ילין במאמרו שירים חדשים לשמואל הנגיד, ב"התקופה" כרכים כ"ו—כ"ז, תר"צ. ולרשימה הזאת יש להוסיף שיר בן חמש פסקות שמצאתי בכתב יד שלי, סי' ארי"ן, שלא נרשם בספרי אהל דוד. הכתב יד הזה מכיל קובץ שירים של כמה פיטנים ונכתב בכתיבה מזרחית, ובתוכם יש שני שירים המיוחדים לנגיד. האחד מתחיל: "בת ציון גילי שב אל אל אל שמחת גילי". בראש החרוזים נמצא הסימן "שמואל", ועל הכתובת רשום: "לשמואל הנגיד ז"ל". אך מפני שאי אפשר לי לשער שהנגיד חבר שיר בסגנון ולשון כאלה, לא ראיתי לנחוץ להעתיקו כאן. השני הוא שיר סליחה ומתחיל: "אשר לו ים וחרבה וכל מושב ומצבה לך אקרא באשמורות". לפי הכתובת, השיר הזה שייך "ללנגיד הלוי זצ"ל", ובספרו אוצר השירה והפיוט, כרך א', נויארק, תרפ"ה, עמ' שע"ה, סי' 8299, דאוורדאן אומר שנמצאה הסליחה במחזור ארם צובה ובסליחות התימנים. אף השיר הזה אין להחליט פה בברור אם הוא מפרי הנגיד או לו.

את רשימת השירים של הנגיד הרפסתי פעמים: בפעם הראשונה במאמר שכתבתי ברבעון האנגלי *Jewish Quarterly Review, New Series*, חלק כ"א, 1930, עמ' ק"ז-ק"ג, והופיעה שנית במפתח הפיוטים בספרי אהל דוד, אבל שם נמצאים ראשי השירים במלואם, ולא בקצור כמו שהם בסוף הספר הזה. יש להעיר כי מהמקור הראשון שאב דר' דאווידזאן את החומר שלו באוצר השירה והפיוט, כרכים ג'-ד', נויארק, תרצ"א-תרצ"ג.

## ז

## תם בן גדליה ו' יחייא

מעתיק הכתב יד היה תם בן גדליה ו' יחייא בן ר' תם ו' יחייא, מחבר שאלות ותשובות בשם אחי תם שנרפס בויניציאה שנת ש"פ, בן הרב ר' דוד ו' יחייא. לפי הכתובות שלו, הוא העתיק את הדיואן בשנת שול"ה או מי"ד צ"ר (1584). בסוף ספר בן משלי אומר הכותב: "השלמתי אני תם ו' יחייא בכמהר"ר גדליה כתיבת הספר הלזה ביום ו' י"ג תמוז משנת שול"ה לכם את אליה הנביא ליצירה כתבתיו לי לשמי להתעלם בנועם מאמריו ושיריו וחמירו וביופי מוסריו" (עמ' רנ"ו). ובסוף ספר בן קהלת תהלה לאל גומר עלי. כתבתים לי לשמי אני הצעיר ספר בן משלי. ובן קהלת תהלה לאל גומר עלי. כתבתים לי לשמי אני הצעיר תם בכמהר"ר גדליה ו' יחייא זלה"ה והשלמתי כתיבת ספר בן קהלת ביום ה' ב' לחדש אלול משנת אשר גאלם מי"ד צ"ר" (עמ' שכ"א). מלבד שירי הנגיד מעתיק ר' תם את הפיוט "בשם אל אשר אמר", ומיחסו להראב"ע (עי' ספרי אהל דוד, עמ' ת"ס). אולם כבר הוכחנו מספר "אלמקאלה באלחדיקה פי מעני אלמגאז ואלחדיקה" שהפיוט הוא מעשה ידיו של ר' משה ו' עזרא (עי' שם, עמ' תי"ד-תנ"ז). ובסוף הפיוט נמצאת כתובת בזה הלשון: "נשלמו אלו החרוזים והם קס"ד בתים להר"ם ו' עזרה ש . . . חברים העתקתם אני תם ו' יחייא לי לשמי מספר קדמון ביום ד' כ"א חשון שנת רצ"ו ליצירה" (1585).

ר' תם ו' יחייא העתיק גם כן את ספר צנצנת המן לר' עזריאל דינא, וגם עשה לו הגהות. שם הספר ומחברו לא היו ידועים עד אשר נגלו לי, ובעל ספר נתינה לגר, הרב ר' נתן הכהן אדלר ז"ל, הרפס את הכתב יד שקבל משד"ל וקרא את הספר בשם "יאר", לפי שנת העתקת הכתב יד. בכתב יד שלי נמצאו שם הספר ושם מחברו בפירוש (עי' על זה באריכות בספרי אהל דוד, עמ' אצ"ג-אצ"ד). בכתובת הספר אנו קוראים: "היתה השלמת כתיבתי הספר הזה לי לשמי אני תם ו' יחייא בכמהר"ר גדליה בן יחייא זלה"ה ביום הששי י"ד לחדש זיו משנת יודו שמ"ך (1600) גדול ונורא קדוש הוא לפ"ק ה' יוכני להגות בו אני וזרעי וזרע זרעי מעתה ועד עולם אכיר".

ועוד נודע לנו שיש באוצר הספרים בודליאנא קובץ מסומן 2000, אשר חלק ממנו בכתב ידו של ר' תם (עי' *Neubauer, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, אוקספורד, 1886).

## ח

## אופי הכתב יד

הכתב יד נכתב, כמו שראינו, באמצע המאה הרביעית לאלף הששי, זאת אומרת, בחצי השני למאה ה"ז למספרם. הכתיבה היא כתיבה ספרדית בחצי אשורית (ע' ספרי אהל דוד, חלק א', מבלה סי' מ"ד), ובקושי עלה בידי לפתור את כל המלים מפני סגנונו המיוחד של הסופר, הן בחבור האותיות, כמו ב', כ', ד', ר', ו', והן בצורתן, כמו ב או כ, ג או נ, י או ו, ר או ד, וכיוצא בהן. מלבד זה, הכתב מטושטש ומחוק בהרבה דפים מסבת הרטיבות ששלטה בהם ברוב הימים. אך ביגיעה רבה ועמל יתר מצאתי את ידי למלאות כמעט כל החסר, ורק במקומות אחדים רמותי בנקודות על מה שנמחק לגמרי. אולי על פי הקטעים שנאספו מן הגניזה והנמצאים באוצרות ספרים שונים באירופא ובאמריקא, אשר לא השיגה ידי להשתמש בהם, יהיה אפשר להשלים את הדיואן. אמנם ארכה רשימת השגיאות אשר נפלו תחת ידי, אולם מה אעשה למכשולים אשר עמדו לנגדי? תדיר השויתי את הקונטרסים גם עם העתקתי וגם עם המקור, אך רבות המלים אשר נעלמה ממני מהותן, ולא נגלה לי פתרונן אלא אחר גמר הדפסת הספר. ובכן אכפרה פני הקוראים בלוח התקונים הבא להלן. אולי ישאו פני.

לפני מעתיק הכתב יד היו מונחות שתיים או שלש נוסחאות, זאת אומרת, שהוא השתמש באחת להעתיק ממנה את הכתב יד, ואחר כך חזר על ההעתקה והשוה אותה עם נוסחא אחרת או עם קמע מנוסחא אחרת, ורשם את שנויי הנוסחאות וחלופיהן על הגליון. מעניין מאד כי השנויים נמצאים רק בבן קהלת, וגם כאן רק בסוף הספר, למשל, ע' עמ' שי"ב (עמ' שס"ג של הכ"י) והלאה, ובפרט עמ' שכ"ב שבסוף בן קהלת (עמ' שע"ג של הכ"י). שם ר' תם מעתיק ב' שירים וכותב בראש: "עוד מצאתי", מסתמא בכתב יד אחר. מזה נראה שהעתקת בן תהלים ובן משלי מיוסדת על כתב יד אחד בלבד. וגם יש להעיר כי בכמה מקומות המעתיק מוסיף נופך משלו על ידי פירושים וביאורים, כמו למשל, עמ' ב', שיר ג', בית ז', למלת נבליה, מוסיף הפירוש: "מן ונבלי שמים מי ישיב דאיוב". ועוד מוסיף המעתיק ידיעות שנוגעות לסדר החכמים ולקורות הזמן, למשל, עמ' א', אודות ר' חושיאל, ועמ' רנ"ה—רנ"ו ששם מעתיק בקצת שנויים, מספר יסוד עולם של הרופא ר' יצחק בן יוסף הישראל, מאמרים הנוגעים לקורות הנגיד ובנו ר' יהוסף. ובסוף יש להעיר כי הוא מנקד בכמה מקומות את המלים או את האותיות כדי להרחיק את הקורא מן הטעות. אולם דרכי הנקוד שלו אינן מתאימות עם הכללים שבידינו, למשל, הוא כותב פתח במקום קמץ, כמו ב"ת, סי' ק"פ, בית ז': "אש לא תִכְוֶה לְךָ", במקום לְךָ, וכן ב"ק, סי' קפ"ח, בית ב': "וְהוֹסֵר לְךָ" במקום לְךָ, וכיוצא בזה.

הכתב יד שכתב ר' תם ו' יחייא מכיל שצ"ח עמודים, שהם: בן תהלים מעמ' א' עד עמ' קמ"ו; בן משלי מעמ' קמ"ז עד עמ' ש'; ובן קהלת מעמ' ש"ג עד עמ' שע"ג. ושאר העמודים, מהם חלקים ומהם מכילים אגרת השבת

להראב"ע, והשיר של ר' משה ז' עזרא, אשר כבר בא זכרם לעיל בפרק הקודם. מלבד זה ישנם בכתב יד עוד דברים עתיקים, בכתובה מאוחרת, שנרשמו בפרוטרוט בספרי אהל דוד, עמ' ת"ס, וכאן אזכירם בקצרה. בעמ' שע"ד נמצאת כתובת המצבה שעמדה על קברו של ר' יצחק אלנקות, והיא בעלת ה' חרוזים מעשה ר' אהרן טולירו הרופא. ושם גם ב' בתים ששלח ר' אברהם הנגיד בן הרמב"ם לחכמי לונלי אחרי ששרפו את ספר המורה. ובעמ' שפ"א-שפ"ג כתוב ספר חלום הראב"ע, והוא אגרת שבת. כל דף ודף הוא של כ"ז שורות בדיוק. שיעור הדף  $8\frac{1}{8}$  אינ"ל אורך על  $5\frac{7}{8}$  אינ"ל רוחב, או בצנטימטר, 24 אורך על 15 רוחב.

בנוגע לשלמות הכתב יד, נאמר כי סופו של בן תהלים חסר. בין עמ' קמ"ו ובין עמ' קמ"ז יש לקוי, זאת אומרת, שבין סופו של בן תהלים והקדמת המסדר לבן משלי חסרים לכל הפחות שני עמודים. את החוסר של בן משלי כבר זכרנו לעיל בפרק ו', ופה אוסיף כי הוא מתחיל באות אל"ף בשיר המתחיל: "אהבה אשר נתלה בדבר", עד סופו של אות אל"ף ותחלת אות ב"ת, עד החרוז שמתחיל: "ואם עלץ אשר טרף עניים" (עי' עמ' ק"ל). אולם זכיתי להשלים את שלשת הבתים הראשונים מכתב יד שלי, סי' אקפ"ג, שלא נרשם בספרי אהל דוד, והוא קטע ישן מהיד החוקה להרמב"ם בכתובה תימנית. שם נמצא בסוף, בכתובה מאוחרת, השיר במלואו כמו שנרשם בעמ' ק"ל, סי' ק"ו. לקורות הכתב יד יש לרשום שהיה בידי יוסף קאראקאני שקנה אותו בשלשים לברים, ואחרי כן בא לידי אהרן בן שמואל כובלי. אני קניתיו מר' יצחק בן ישעיה דיין תושב ארם צובה, ביום י"א תשרי תרפ"ד.

## ט

### ביבליוגרפיה

מלבד הסופרים והחוקרים וכתביהם שהזכרנו כבר בפרקים הקודמים, יש להוסיף כאן רשימה ספרותית ממה שנכתב אודות חיי הנגיד ומעשיו, אישיותו ופעולותיו של האדם הגדול בענקים הזה עוררו התענינות גדולה, הן אצל כותבי דברי הימים, הן אצל חכמי ספרותנו. והנם רשומים כאן על סדר א"ב לפי שמות המחברים:

**ברילל, נחמיה**, Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur, חלק ה'-ו', עמ' ק"צ והלאה, מכיל בקורת על ספרו של הרב, זכרון לראשונים. **גאלדבערג, בער**, המגיד, תרל"ג, גליון ו', עמ' נ"ב, במאמר "גם אלה דברי ב"ג", מעתיק מספר אלמחאצרה ואלמדאכרה לר' משה ז' עזרא, את האגרת ששלח ר' מצליח, דיין צקליה, להנגיד אודות השאלות ששאל הדיין את רב הא"י גאון בשם ר' שמואל הנגיד.

— המגיד, תרל"ח, גליון ה', עמ' מ"ו, במאמר "בשורה טובה", מביא

את תשובת רב האי גאון על קריאת התרגום, ודברי ר' שמואל הנגיד על מנהג אספמייא בענין זה, שנודעים לנו כיום מספר העתים, כמו שראינו לעיל, עמ' xxxii.

גאלדצ'הער, יצחק, Jeschurun של קאבאק, חלק ח', תרל"ב, עמ' ע"ו, במאמרו "Proben muhammedanischer Polemik gegen den Talmud". שם מביא את דברי אבו מחמד עלי אבן אחמד אבן חזם אודות ר' שמואל הנגיד, שהיה מכירו והתוכח עמו על בראשית מ"ט, יו"ד. לפי דברי הערבי הזה, הויכוח בינו ובין "אשמואל בן יוסף אללאוי אלכאתב אלמערוף באבן אלגראלי" בשנת ת"ד למספר אלהג'רה (1013-1014).

גראץ, צבי הירש, מאנאטסשריפט, חלק י"א, 1862, עמ' ל"ז והלאה, במאמרו "Ein pseudepigraphisches Sendschreiben angeblich von Ha' Gaon an Samuel Nagid". במכתב הזה הגאון התנגד ללימוד חכמות חיצוניות, אבל גראץ משתדל להוכיח כי הוא מוזיף.

Dozy, Reinhart, בספרו Spanish Islam, לונדון, 1913, עי' במפתח השמות בערך Samuel Ha-Levi.

דוקעס, יהודה ליב, Rabbinische Blumenlese, ליפציג, תר"ד.

— Zur rabbinischen Spruchkunde, וויען, תרי"א.

— נחל קדומים, הנובר, תרי"ג.

האלוב, דוד, בספרו פרדס דוד, וויען, תרל"ח-תרמ"ד, עמ' ו'.

הרכבי, אברהם, ר' שמואל הנגיד ב"האסיף" של סאקאלאוו, שנת תרמ"ה, עמ' א'-כ"ג. המאמר נכתב בעקרו ברוסית ונדפס במכתב העתי "וואסחאר", ונעתק על ידי רפאל בן הרב אברהם גרושקין.

— בספר ארבעה מאמרים שיצא לאור בתור סניף ל"המליץ" בווארשא, שנת תרנ"ג.

ווייס, אייזק הירש, בבית תלמוד, חלק א', עמ' פ"ח, מדבר אודות החסרונות ואודות סגנונו העקרי של מבוא התלמוד המיוחס לנגיד.

זקש, שניאור זלמן, Israelietische Letterbode, חלק ג', 1877-1878, עמ' ט' והלאה.

כהנא, דוד, במאמרו "יתר הפליטה משירי הנגיד", השלח, חלק ז', עמ' ל' והלאה.

לוצאטן, שמואל דוד, מוציא לאור במכתב העתי "ציון", חלק א', עמ' קל"א והלאה, חרוזים מבן משלי לר' שמואל הנגיד.

פאונאנסקי, שמואל אברהם, Revue des Études Juives, חלק נ"ד, עמ' ש"ד, הערה ג', מזכיר שבעל ספר מנורת המאור, ר' יוסף בר דוד מארץ יון, מביא פירוש הנגיד על הפסוק "הברו החצים" (ירמיה נ"א י"א).

פרנקל, פסח, מאמרו על שירו של ר' שמואל הנגיד המתחיל: "אלוה עז ואל קנוא ונורא", שראה אור במאנאטסשריפט, חלק כ"ד, 1875, עמ' 179-189, 228-219, בתואר Eine Hymne Samuel Hanagids.

ציממעלס, ב., מאגאזין, חלק כ', 1893, עמ' קע"ח, ששם נושא ונותן אודות זמן הויכוח שהיה בין הנגיד ובין הערבי אבן חזם הנ"ל.

רפאפורט, שלמה יהודה, תולדות ר' נסים, עמ' ק"י; תולדות רב האיי גאון, הערה ב'; הערה ממנו בכרם חמד, מחברת רביעית, תקצ"ט, עמ' פ"ו ועמ' ר"י.

שטיינשניידער, משה, Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache, ליפציג, תרל"ז, עמ' קל"ח.

Schlosser, Friedrich Christian, Weltgeschichte, חלק ד', עמ' קכ"א.

ששון, דוד ס"ד, The Newly-Discovered Diwan of the Vizier Samuel Hannaghid, לינדון, מארץ, 1924, בחוצאה מיוחדת של Jewish Chronicle Supplement.

מלבד אלו יש להשוות את שמות המתברים והחבורים שנרשמו בתחלת מפתח השירים בסוף הספר.

## סוף דבר

לא אוכל להפדר ממלאכה זאת שעבדתי וטרחתי בה במשך שנה תמימה בלי להזכיר איזה דברים שעשו עלי רושם גדול ביחס אל אישיותו של הנגיד ז"ל. לפי דעתי, לא אצא ידי חובתי אם לא אדבר כאן בקצרה על אהבתו העזה של הנגיד לאלהיו, לדתו ולעמו. כותבי דברי הימים ובעלי הספרות מרבים לספר בשבחיו של הנגיד בתור חכם לאומי ובלשן, מחבר ומשורר. אולם, לפי דעתי, עולה עליהם שמואל הנגיד היהודי עשר ידות, והוא ראוי להיות לאות ולמופת, למשל ולראיה, לדורנו זה ולכל הדורות הבאים אחרינו. כי אדם גדול כזה שהיה יושב ראשונה במלכות, בין שרים ורוזנים, לא סר אפילו כחוט השערה מעבודת ה' ומתורתו. האיש הזה שהיה מוכרח לבלות רבים מימי חייו בין החילים בעבודת הצבא, במחנות ובמלחמות, לא הפיל דבר ממצות הבורא יתברך. ואפילו כשהיה בסכנת מות והגיעה חרב חדה אל צוארו, לא מנע את עצמו מן הרחמים, והחזיק בתומתו ובבטחונו בה', ובעוד שהיה מוכרח לעמוד בשדות ההריגה, נפשו היתה משתוקקת לדברי תורה. מרוב גדולתו וחכמתו נתרבו לו אויבים בפלטיות המלך שהיו רודפים את נפשו מפני קנאה ושנאה, וימדרו את חייו עד כמה שהשיגה ידם, אבל הוא מצא שכרו באהבת ריעים וידידים נאמנים כחפצו שהיו עומדים ברומו של עולם, ויבוא במשא ומתן אתם בדברי תורה ועניני הצבור, הן פה אל פה והן בחליפת מכתבים. וגם זה מפיץ אורה על יחסו ליהדות האמתית, שחנך את בניו לתורה ולעבודה. כל קורא הדיואן יכול בעצמו לאסוף ולצבור חומר רב אשר ממנו תתברר דוגמת הנגיד ביראת הבורא ובעבודת השי"ת, ולמותר יחשב לערוך ולסדר כאן את פרטי הדברים. בכל זאת טרם שימי קנצי למלן לא אמנע מלהביא איזה חרוזים המעידים על גודל תקות הנגיד ז"ל לגאולת ישראל ולפרדות עמו, בפרט בימינו אלה שהם עת צרה ליעקב, ואופל וחשכה מבסים בני עמנו, אולי ירגיעו דבריו את נפש אחינו העיפה בגלות ובשעבוד, ויעודרו וינחמו את אבלי ציון וירושלם בכל מקומות מושבותיהם.

דברי הנגיד בשעתם מתאימים אות באות לקורות ימינו אנו (ב"ק, סי' צ"ג):

|           |            |           |         |
|-----------|------------|-----------|---------|
| בעלוננו   | אדונים קום | ראה מה נ־ | עשה לנו |
| וחיש ושלח | משיחך      | יהי אדון  | לכלנו   |

כמה דומה צפיתו לישועה בעת צרתו לתקותנו בזעם השורר סביבנו כיום, באמרו (ב"ק, סי' ר"ה):

|                         |                         |
|-------------------------|-------------------------|
| ידידי נכספה נפשי למען   | כבר קדמה שנת הקם שבועה  |
| ואירא את מבוא יומי בטרם | תהי באה לעם אל הישועה   |
| ואולם זה יהי סימן בידך  | בהמלא פני ארץ ברעה      |
| תקע שופר והרם נס בצדק   | ושא על הרשעים קול תרועה |

ועתה, ואין ועתה אלא תשובה, נתחנן ונתנפל עם הצדיק הזה לפני אב הרחמים  
ונאמר לפניו (ב"ת, סי' ק"ה, בתים י"ד-ט"ז, וב"ק, סי' ש"י):

|                          |                         |
|--------------------------|-------------------------|
| בנה ביקר מרום ציון והרים | בני ציון וציון היקרים   |
| וחדש לאהובת הנעורים      | כמו קדם וכנשר נעורים    |
| והשביע שיך האכולה        | בפי לישים וחלבי הכפירים |

|                       |                         |
|-----------------------|-------------------------|
| עמוד אלי ומלא את דברך | ואל עמים הפוך שפה ברורה |
| ושמך יקראו כלם ויפנו  | שכם אחד עלי דרך ישרה    |
| אבי"ר.                |                         |

לונדון, בין המצרים יה"ל תרצ"ג לפ"ק.  
הצעיר דוד בלא"א סלימאן דוד ששון זצ"ל.